

СРПСКИ ЈЕЗИК И ДРЖАВНО-НАЦИОНАЛНИ ПРОЈЕКТИ У 19. И 20. ВИЈЕКУ

Деветнаести вијек је, поред много чега другог што је собом носио, и вијек стварања, отварања, усложњавања, па и рјешавања и реализације многих државних, националних, а у вези са њима и језичких питања, проблема и пројеката.¹ У овом вијеку дошло је и на јужнословенском језичком простору (посебно једном његовом дијелу) до стварања нове језичке ситуације (опет повезане са државним и националним питањима и изазовима), која је, чини се, више него икад раније била неусаглашена са унутрашњим (природним) током језика, односно, спољашњи фактори (прије свега, државни и национални, повезани са религијским) почели су битно да утичу на језичка кретања, да усмјеравају и креирају једну, у знатној мјери, нову језичку политику.² Као производ и посљедица свега тога дошло је и до формирања и форсирања новог назива за језик, који до тада, као назив, није постојао: српскохрватски. Чега је он производ; шта је покривао (или требало да покрива); на што се односио; шта му одговара у језичком, системском и генетско-историјском смислу; које је он функције и опсег задобио (или требало да задобије); какав је (или како је замишљен, и[ли] зацртан) његов територијални оквир и опсег; какве су језичке (и, у вези са тим, изванјезичке) прилике у 19. вијеку, као и процеси и дешавања током 19. и 20. вијека, те посљедице и резултати свега тога данас, – покушаћемо да представимо. Иначе, 19. и 20. вијек су у историји познати као вјекови политике: „Понајприје постоји особна одлика историје 19. и 20. вијека. То су, можда, први вјекови у историји које бисмо могли означити као вјекове политике. Наполеон, како га Хегел преноси, каже: ’У модерним временима политика заузима мјесто античког фатума’“ (Касториадис 1999: 162), што се на

---

¹ Превирање у схватању националног, као и односа националног и језичког наслијеђено је из 18. вијека у 19. вијек: „Одговор на питање шта је нација није био исти у Француској, Британији, Аустрији и Русији. Српска је револуција (мисли се на 1804. годину, Ј. С.) почела у доба када у свјетској култури постоји опште убеђење да је нација заједница језика. Немачки филозоф Хердер је крајем XVIII века писао да ће границе између појединих нација успостављати лингвисти, а не генерали. У сусрету са реалношћу та је идеја оманула најпре у његовој домовини, пре него што је стигла на Балкан“ (Екмечић 2011: 130). На просторима гдје се говори њемачки језик створено је више нација, али је назив језика, њемачки, остао. Тако није било на српском језичком простору, над језичким превладало је религијско: „Ако је Западна Европа утицала на српску револуцију, а затим на српску националну културу, то није раздвајање језика и нације. То је на византијском и османлијском извору, пре тога, и тако постојало. Запад није балканским народима дао бољу алтернативу, да границе своје суверене нације тражи по линијама које одређују лингвисти. Не само српску него и све друге балканске нације – сем албанске – омеђене границама истоветне религије и њене црквене организације. Албанија је историјски изузетак јер ниједна велика сила није имала интереса да је дели...“

Онемогућавање примене принципа да је нација заједница језика постоји од самог почетка српске револуције 1804.“ (Екмечић 2011: 131).

² Језичким „поремећајима“ претходило је у 19. вијеку везивање националног за вјерско: „Почетком новог века, после 1492, религија још није постала вододелница нације, као што је то случај данас [...]. Убрзани процес претварања религије у вододелницу нације обављен је тек након сукоба интереса западноевропских великих сила и српског народа од српске револуције 1804-1815“ (Екмечић 2011: 53). Након Берлинског конгреса, како налазимо код Екмечића, „религија као вододелница нације на јужнословенском простору цвета у велике политичке идеологије“ (Екмечић 2011: 295), што је (корак по корак) условљавало и условило одвајање великог српског етничког и језичког корпуса од историјске матице.

посебан начин рефлектовало на овим нашим просторима, нарочито у односу на српски језик.

На просторима на којима је у званичној употреби био српскохрватски језик настајање и(ли) формирање различитих нација и држава (на старим, дјелимично новим, или готово потпуно новим основама) било је пропраћено усложњавањем језичке политике, што је неријетко доводило до потирања и(ли) занемаривања научних критерија зарад политичких (а и политикантских) пројеката (за што је језик служио као једно од најважнијих средстава). Ово се односи како на период и процесе који су довели до уопштавања и ширења назива за језик – *српскохрватски* у 19. вијеку тако и на процесе након потискивања и(ли) укидања оваквог именовања (углавном посљедњих деценија). Језичком систему и научном вредновању често се надомјештају задати и исконструисани политички државно-национални и, у вези са њима, вјерски пројекти који (како се показало) имају за циљ стварање нових „језика“, односно нових имена за језик. Истовремено се јавља проблем – не само новог (на)именовања него и образложења новог имена за исти језик. С обзиром на непостојање научно и историјски јасних и утемељених критеријума за различита именовање једног (истог) језика, име језика покушава се оправдати и образложити некад националним, некад државним предзнаком (често и према тренутној потреби и стицају околности), а често се покушава новоформирана и новонастала језичка ситуација пројектовати и на историјскојезички план. Како налазимо код Пуповца, „*Jezične ideologije u postjugoslavenskim zemljama u posljednjim decenijama transformisale su se u ideologije jezičkih identiteta, a jezične politike u politike vernakulara država i diskursa nacija*“ (Pupovac 2014: 131).

О овим процесима и стању у 19. вијеку доста је писано и говорено, као и о новијим дешавањима у посљедњим деценијама 20. вијека, који су започети у Хрватској, настављени на простору БиХ. Међутим, о дешавањима у Црној Гори (која су добила на замаху посљедњих година) знатно се мање говорило. Зато ћемо посебну пажњу и акценат ставити на представљање процеса у Црној Гори и упоредити их и повезати са ширим (и давно започетим) пројектима изван Црне Горе.

1. Да бисмо боље разумјели ово што се данас дешава са српским језиком, неопходно је да се вратимо нешто уназад, у вријеме предилирског и илирског покрета те прихватања Вукове реформе српског језика на просторима данашње **Хрватске**. У састав Хрватске, како је познато, ушле су различите територије (међусобно расцјепкане и удаљене), са различитим типовима језика и књижевности: „Невоље у кругу католика у српскохрватској језичкој области биле су сасвим другачије од оних код православних. Ту су проблеми извирали из територијалне расцепканости књижевног језика, као уосталом и саме књижевности. Постојала је једна кајкавска, једна славонска, једна бачка буњевачка, једна далматинска, једна дубровачка итд. И свака од тих ситних литерарних продукција, намењена пре свега публици завичајног региона, имала је властити тип књижевног језика. Тескоба амбијената на које су се ослањале те такозване покрајинске књижевности у другој половини 18. века осуђивала их је да заиста буду провинцијалне у сваком смислу речи, па и оном најгорем. Све је ово у зачараним круговима узајамних условљености испреплетено с одсуством заједничке народне свести... Разједињености овакве врсте код православних није било...“ (Ивић 2001: 188).

Простор садашње Хрватске је, како налазимо код Павла Ивића, дуго био подијељен државним границама и административно уситњен. У разним крајевима у употреби су били

регионални књижевни језици, засновани углавном на завичајним дијалектима.³ Почетком 19. вијека релативно најживље било је писање на кајкавском у сјеверозападној Хрватској, са Загребом као културним центром; богата је била и чакавска књижевност (писана различитим варијететима); писало се и на штокавском икавском у Славонији, Лици, Далмацији (Ивић 2001: 162). Почетком 19. вијека хрватска национална свијест у Далмацији, Дубровнику, Славонији и Босни и Херцеговини не постоји (Екмечић 2011: 178): „Ова очувана свест у народу да су ’латинске стране’ до Клиса код Сплита, потврђује извештаје далматинског провидура Ђакома Фоскаринија из 1572. да су Морлаци, тада становници Далматинске Загоре под турском влашћу, већином били ’di fede serviana’, као и истраживање потоњих историчара да је на том подручју било више православних богомоља, него католичких. Тек промене настале после Пожаревачког мира 1718, покатоличавање муслимана и дела православних, како је верно описао фрањевац Стипан Златовић 1888, доводи до тога да католици постају већина“ (Екмечић 2011: 179). Српска револуција 1815. године имала је за резултат успостављање аутономије у Османлијском царству, али је, због Карађорђевог убиства (а трагови овог убиства, како показује Екмечић, воде у Лондон и Беч), револуција остала недовршена: „У српској револуцији 1804–1815. пропала је идеја стварања мултирелигиозних заједница. Напором Аустрије да сама ослобађа балканске католике, победио је принцип религије као вододелнице нација. Након енциклике папе Пија VII ’Nihil Romani Pontifices’ из 1817, добио је хабзбуршки цар право наименовања бискупа у бившој венецијанској Далмацији и деловима Истре. Католицима Далмације, Босне, Херцеговине и Славоније се забрањује употреба српске ћирилице, што је произвело тектонску напрслину у култури католика и православних, у смислу њиховог раздвајања на свим подручјима друштвене делатности... Кроатизација католика Далмације, Босне, Херцеговине и Славоније почиње револуцијом 1848“ (Екмечић 2011: 200–201). Према статистичким подацима у аустријској влади, средином 19. вијека (прије и послје револуције 1848. године), Срба је у царству било 300.000 више него Хрвата (Екмечић 2011: 205). Почетком 19. вијека се сматрало (према Ј.Г. Вилкинсону) да Срба укупно има 5,5 милиона, од тога 2.594.000 у Хабзбуршком царству, а Хрвата 800.000, „што показује до које је мере (тј. Вилкинсон, Ј.С.) држао да је српски језик био штокавски дијалекат становништва све три вере“ (Екмечић 2011: 210).

Принцип повезивања и поистовјећивања религиозног и националног довршава се и утврђује у 20. вијеку. Процес кроатизације католичког становништва Далмације почетком 20. вијека тек се наговјештавао и осјећао, али ни издалека није изгледало да ће се то

---

³ „Сасвим недавно изражено је схватање (Далибор Брозовић) да ’хрватски језички стандард’ не почиње од илираца или хрватских вуковаца већ од славонских или далматинских писаца 18. века, таквих као Рељковић или Качић Миошић, чији је језик близак данашњем књижевном језику. Наравно, овде реч ’хрватски’ треба схватити у једном широком смислу јер већина писаца о којима је реч није се осећала Хрватима и то је име примењивала на становнике одређених других крајева који су сами имали хрватску свест и свој, другачији, тип књижевног језика. Ипак, они који овако проширују значење речи ’хрватски’ полазе од чињенице да су се етничке формације којима су припадали ови списатељи касније уклопили у хрватску нацију, као што су и даљи изданци литературе у њиховим регионима ушли у састав хрватске књижевности, утолико једноставније што су регионалне литературе католика српскохрватског језика биле повезане понекад конкретним везама... Међутим, слабост схватања истакнутог задарског лингвисте лежи у идеји о стандарду у језику, и то истом (реч је његова) од 18. века до данас... Језик ових писаца није ни ’нормиран’, и то не само због тога што се није држао неких писаних норми, каквих тада није ни било, већ и због тога што између појединих писаца унутар далматинске или славонске скупине постоје крупне језичке разлике (да не говоримо о разликама између тих двају скупина)“ (Ивић 2001: 162–163).

масовно спровести и привести крају (Екмечић 2011: 316).⁴ Почетком овог вијека, како показује Екмечић, долази до трансформације елитног национализма у масовни. Код Хрвата тај прелом наступа са формирањем заједничке југословенске државе. Тада почиње да се окончава кроатизација свих католика штокавског дијалекта у српскохрватском језику, а то ће бити завршено тек након 1945, када процес изједначавања нације и језика дефинитивно побјеђује (Екмечић 2011: 204). Код муслиманског становништва, у Босни, Рашкој области, Косову, Црној Гори и Македонији масовни тип национализма извојеваће побједу тек после 1960. године (Екмечић: Исто).

1.1. Потребу **обједињавања** стварањем једног књижевног језика (али заснованог на мјешавини дијалеката) први је званично изнио Иван Деркос, који каже: „Предлажем, дакле, спајање ових трију краљевстава: Хрватске, Далмације и Славоније с обзиром на њихова поднарјечја“ (Ивић 2001: 192). Прелазни период између три краљевства (сва три укључена у назив: Краљевина Хрватска, Славонија и Далмација) са три нарјечја, различито именована, – било је узимање, форсирање и прихватање (иако накратко) неодређеног и онеодређеног **имена „илирског“** (које се раније, углавном, у Бечу односило на Србе, а које се показало неопходно [и веома подесно] за прелазну фазу, када је исфорсирано и језичко и народносно заједништво са Србима): „С кајкавским књижевним језиком препородни покрет је напустио, додуше привремено, и хрватско име, замењујући га илирским, књишког порекла и неодређеног садржаја, али баш зато широким и широко прихватљивим... Прелазак на штокавштину и усвајање илирског имена уклонили су главне преграде које су могле стајати између Загреба и оних католика српскохрватског језика који нису имали хрватског одређења. Свест о националном јединству почела се брзо ширити. Кад је доцније напуштено илирско име и поново пригрљено хрватско, подручје обухваћено тим именом било је већ знатно пространије. Процес се наставио и даље кроз 19. век и прве деценије двадестог, местимично све до у међуратну епоху...“ (Ивић 2001:190–194).

Један број научника од имена и кредибилитета стао је иза овакве идеје: „У Хрватској ступају на сцену Штросмајер, Рачки, Јагић: **Ватрослав Јагић**, познати хрватски лингвиста, који је поседовао велики ауторитет и његово је мишљење било од великог значаја, наступао је са позиција да су **Срби и Хрвати један народ** који требају да имају **један језик**; Рачки још 1861. године употребљава израз 'хрватски или српски језик', **хрватски Сабор 1867.** гласа огромном већином за законску основу по којој се 'језик хрватски или српски изјављује језиком службеним у троједној краљевини, а сваком је просто служити се писмом латинским или кирилским. У Србији и Црној Гори у правној употреби је и даље остао назив 'српски језик'... Југословенско име, и у односу на језик, често је у употреби. Оснива се **Југословенска академија знаности и умјетности**, у коју долази да ради, на позив из Загреба, највећи српски филолог **Ђуро Даничић**. Са разних страна се понавља да су Срби и Хрвати 'један народ' који има или бар треба да има 'један језик'..., (уосталом, још 1861. била је издана Вуку Караџићу ћирилска диплома почасног грађанина града Загреба)“ (Ивић 2001: 195–203).

Истовремено, промјеном назива часописа (1863. године) *Даница Хрватска, Славонска и Далматинска у Даница Илирска*, створени су услови за постепено обједињавање

---

⁴ „Уметник светског гласа Иван Мештровић је 2011. једном новинару рекао да су 'Србин и Хрват два имена за један народ, само што је тај народ под именом Србин боље очувао своју народну индивидуалност, слободу и чежњу за слободом. Стога ми је то име милије. Крај у коме сам се ја родио сачувао је до ситница све особине нашег народа као да је у срцу Србије“ (Екмечић 2011: 316).

простора, који ће имати за циљ (временом, – што се данас рефлектује), након илирског, уопштавање хрватског имена за државу, нацију, језик.

Што се тиче **Дубровника**, он је у почетку био романски град, попут већине градова на приморју, у коме се првобитно говорило далматским језиком, локалним дијалектом латинског језика. Дубровчани су се служили и другим романским језицима, а бројни писани споменици свједоче да су италијански и латински у Дубровнику били језици државне администрације и учености. Од најранијих времена у Дубровачкој републици живјело је и словенско становништво. Писани споменици показују да је већ од 12. вијека у Дубровнику присутан језик источнохерцеговачког типа, који је током 14. и 15. вијека сасвим преовладао (Ивић 2001: 298).⁵ У дубровачкој државној канцеларији постојао је канцелар српског језика у току више вјекова, у току којих је настало и сачувано богато ћирилично наслеђе. О ширини и бројности употребе назива „*lingua serviana*“ у Дубровнику налазимо податке код П. Ивића у раду *О значењу израза lingua serviana у дубровачким документима 15–18. века*: „Овим није ниуколико исцрпен списак дубровачких докумената у којима долази израз *lingua serviana*, најчешће примењен на текстове који су писали Дубровчани за Дубровчане... Досад је нађено шездесетак примјера за означавање тог језика изразом 'lingua serviana', најчешће у службеним списима... Подаци о сразмерно раној појави израза *lingua serviana* сугерирају идеју да је то име за српскохрватски језик продрло у Дубровник још знатно раније, паралелно са продирањем самог језика, још у доба док је залеђе Дубровника припадало српској држави и док се дубровачка територија постепено ширила на рачун те државе, уз стално присељавање бивших српских поданика и њихових потомака у сам град“ (Исто). Дубровачка република се проширивала на рачун (српског) залеђа, при чему је, у почетку, на тим просторима православно становништво задржавало своја права: „Дубровачка влада је 1334. примила обавезу из Повеље краља Душана о уступању Стона и Пељешца 'да пребива поп србски и да поје у црквах које су у Стону и Р'ту'. После проширења Републике, у новостеченим областима, пре свега оним које су пре тога биле део државе краља Душана, које нису биле верски хомогене, на Пељешцу, у такозваним Новим Земљама, касније и у Конавлима, дубровачка влада је неко време инсистирала на словенској служби и православним свештеницима“ (З. Бојовић 2014: 10).⁶ До последњих деценија 15. вијека у Републици је, осим католичких, било и православних свештеника, а и једни и други су се називали „словенски свештеници“ („presbyteri Sclavici“), (З. Бојовић 2014: 9).⁷ Међутим, то се временом мијењало. Становништво које се настањивало у католичке градове (прије свега

⁵ „По Вуковом суду 'у Дубровнику се говори српски' (Пантић 1983:126), и 'данашњи је дубровачки језик прави језик ерцеговачки (Копитар и Вук 1980:119)“; (Ковачевић 2009/2010: 94).

⁶ Сталне везе са српским залеђем и земљама, насељавање Дубровника са источнохерцеговачког подручја, остављало је дубоког трага у свијести, култури и књижевности Дубровника: „Srpski tragovi u kulturi i književnosti Dubrovnika su veoma stari i kontinuirano ih je bilo u svim vekovima njenoga postojanja, do prvih godina XIX veka. O starini prisustva srpskih tragova govori već činjenica da je jedan deo teritorije Dubrovačke republike sve do četrdesetih godina 14. veka pripadao srpskoj državi. Kralj, potomji car Dušan je, kao što je dobro poznato u istoriji, Dubrovniku ustupio deo svoje zemlje – poluostrvo Pelješac sa gradom Stonom (u kome je tokom jednog veka bila ustoličena srpska episkopija), a potom i njegov sin Uroš deo obale koja se zove Primorje. Dubrovnik je za sve potonje vekove pamtio ovaj deo istorije, pa se već u srednjovekovnim dubrovačkim ćirilskim spisima on pominje: 'Нека се зна како дарова Цар Стиепан Дубровнику град Стон на... 1333 лиета Христова'. Srpska prošlost je bila važan deo dubrovačke usmene tradicije i narodne istorije: na nebrojeno mesta u poeziji pokazuje se da su Dubrovčani odlično poznavali srpsku narodnu epiku i njene najveće junake (Бојовић 2015: Vreme, br. 1266, 9. April 2015. <http://www.vreme.com/cms/view.php?id=1286962>).

приморске) било је принуђено да прими католичанство: „За време Венецијанске републике православна црква није имала своју јерархију у покрајини и црква је формално била толерисана, али не и подржавана. Дубровачка република је имала 35.000 становника, а православнима није био дозвољен улаз, нити да у самом граду Дубровнику могу остати после првог сумрака“ (Екмечић 2011: 179). Забиљежено је да је у 17. вијеку у Дубровнику посипана слама и паљена на путу куда је прошао свештеник друге вјере (Екмечић 2011: 65).⁸

1.2. **Усвајање штокавштине** био је историјски потез од стране Хрватске. Како налазимо код Павла Ивића: „Прелазак на штокавштину и усвајање илирског имена уклонили су главне преграде које су могле стајати између Загреба и оних католика српскохрватског језика који нису имали хрватско опредељење“ (Ивић 2001: 194).⁹ Или код Сњежане Кордић: „Formiranje hrvatske nacije potpomognuto je i vještini političkim potezom zagrebačkih filologa, koji su uzdigli u rang standardnog jezika štokavski, a ne teritorijalno bitno ograničeniji kajkavski... Da se Zagreb u 19. st. odlučio za kajkavski, ne samo da je upitno da li bi došlo do ujedinjenja Dalmacije, Hrvatske i Slavonije u trojedinu kraljevinu... Jedino je čakavska osnovica, koja je teritorijalno najograničenija, mogla poslužiti za izgradnju jednog Ausbau-jezika (тј. посебног, J.C.), ali da se taj dijalekat uzeo za osnovicu standardiziranja, također je upitno da li bi došlo do ujedinjenja teritorija na kojem se danas prostire Hrvatska“ (Kordić 2003: 45).

Дакле, средином тридесетих година у Загребу се схватило да до уједињења може доћи напуштањем кајкавског па је 1835. године Људевит Гај (рођени кајкавац) прешао на штокавски. „Приклонивши се штокавштини, илирци су први изашли из уских оквира кајкавског 'хрватства'. Тиме су дали снажан импулс осталим хрватским крајевима да крену истим путем, али су утицали и на суседне народе. 'Zadržati kajkavštinu kao književni jezik – veli A. Barac – značilo bi napustiti svaku pomisao na sjedinjavanje sa Hrvatima čakavcima i štokavcima, sa svim posljedicama koje bi u tom slučaju nadošle u hrvatskom

---

⁸ Кроатизација српског, или нехрватског, становништва, видљива је на многим просторима данашње Хрватске: „На размеђи два века, Дубровник је био пример ове етничке трансформације. Лука Зоре, католички писац из Дубровника, 1903. пише да се језик свуда око Дубровника зове 'нашки', чак и узречица 'parlano postrano'. Код интелектуалаца је постојао покрет 'словенство', што је испочетка био синоним за српско опредељење. Дубровчани су били 'западњаци по вјери и источњаци по народности'. Чак се и омладина опирала кроатизацији ('Свети Срђу, не дај грђу'). Конаваоски сељаци су исповедали српско порекло, а Зоре каже да све до Макарске на југ народ поистовећује изразе 'Нашинци' и 'Власи' са Србима: 'По ову нашку, по ову влашку, по ову нашку приморску'. Становништво Далмације католичке вероисповести није до краја кроатизовано до 1945“ (Екмечић 2011: 317).

⁹ „Општепознато је да је српски књижевни језик овакав каквог га знамо и имамо створио Вук Стефановић Караџић, и то за све језичким критеријумом обједињене Србе: и Србе 'грчкога' и Србе 'римскога' и Србе 'мухамеданскога закона', тј. вјере. Али у таласу југословенства, а потом и у заносу братства и јединства, Вуков(ски) српски књижевни језик добио је, уз српски пристанак, мимо сваке научне лингвистичке логике, сложеничко име српскохрватски, не због тога што је он (етно)лингвистички и хрватски, него због тога што су га као свој књижевни језик, како би то рекао отац илирског покрета Људевит Гај, 'пригрлили' и Хрвати. Прихватање тог сложеничког назива наметало је и укорјењивало привид о равноправном српском и хрватском учешћу у датоме језику... Научно је са њемачким и енглеским језиком готово подударан српски језик. Наиме, ни он се не остварује само у једној држави нити само код једног народа. Ни на почетку своје стандардизације српски језик није био језик који је створен само за Србију, него је то био језик који је Вук Стеф. Караџић стандардизовао за све Србе 'без разлике вјерозакона и мјеста становања'. Његова граматичка структура је, без обзира на све те различите националне и територијалне употребе, иста, тако да је он на структурном плану и даље један језик. Уз структурну истост српски језик је и на комуникативном плану (на плану разумљивости његових говорника) такође један језик. Али он је, због своје националне и територијалне 'некомпактности' нужно варијантно раслојен језик“ (Ковачевић 2007, *Политика* 2006: 9, <http://www.politika.rs/rubrike/Drust...djelje.sr.html>).

narodnom životu i književnosti”“ (Симић 1991: 337). Илирци су напустили икавско писање, које је преовладавало код штокаваца католика у доба пред појаву илирског покрета.¹⁰ У раду: *Čije je kolo?*, код Људевита Гаја налазимо: „Та н. р. sav svet znade i priznaje, da smo mi književnost ilirsku podigli i uveli; nu nama još ni izdaleka nije naum palo ikada tvarditi, da to nije serbski već ilirski jezik; pače ponosimo se i hvalimo Bogu Velikome, što mi Hervati s bratjom Serbljima sada jedan književni jezik imamo“ (Милосављевић 2000: 169). Мишљење Људевита Гаја, Вука Караџића и др. у 19. вијеку наслоњено је на њемачку лингвистичку школу: „Идеје да су Срби нација једног језика створили су немачки лингвисти, од средине XVIII века“ (Екмечић 2011: 130). Први који је употријебио израз „Јужни Словени“ јесте велики лингвиста Јохан Аделунг, и то 1782. године. Правећи систематизацију словенских језика, он је све јужне, на извјестан начин „ставио под српску капу“ (Екмечић 2011: 132). Овакве тековине и мишљење њемачке лингвистике у науку и културу Јужних Словена пренијели су чешки научник Јозеф Добровски и словеначки – Јернеј Копитар, потом и Франц Миклошич и др.: „У узајамној преписци су направили систематизацију јужнословенских језика. Слагали су се са убеђењем да је кајкавско наречје словеначко, чакавско хрватско, а штокавско српско. Српски језик су поделили на ’поласрпски’ и ’прави српски’... Најпре је Добровски рекао да су ’Далматинци на пола Срби, а ћирилични који употребљавају ћирилицу су прави Срби’. Обојица су оценили да су католички Далматинци, Дубровчани и становници других католичких покрајина употребљавали српски језик ’више од три стотине година’. Католике штокавце назвали су ’Славосрбима’, а остале ’Србима”“ (Екмечић 2011: 133).

Срби нијесу били спремни да се идентификују са илирским именом нити да напусте српско, ни за етнос ни за језик. „Вуково схватање да су штокавци у ствари Срби [...] наслањало се на погледе тадашњег најистакнутијег слависте, бечког професора Франца Миклошича, Словенца (и не само њега, Ј.С.), који је до краја живота разликовао ’српски језик’ (тј. штокавски) од ’хрватског’ (тј. чакавског)... Вуку је (на такво виђење – Ј.С.)

---

¹⁰ „Вуков језик није наишао на топао пријем код српских интелектуалаца неспремних да напусте славеносрпски... Он је привукао велику пажњу у хрватским интелектуалним круговима. Хрвати су били у другачијем положају од Срба, кад је реч о употреби њиховог књижевног језика као симбола националног идентитета. Живећи у делу Хабзбуршког Царства којим се управљало из Будимпеште, Хрвати су претрпели знатан притисак после указа Јосифа II, 1790. године, којим се немачки језик проглашава повлашћеним предметом у свим школама.

Мађари су такође били врло осетљиви на питање језика као симбола националног идентитета, пошто ни мађарски језик још није био признат као званичан језик њиховог дела царства... Многим хрватским интелектуалцима постало је јасно да нешто мора брзо да се уради како би се обезбедио књижевни језик који би симболизовао национални идентитет, уколико не желе да буду асимиловани или од Мађара или од стране Аустријанаца.

Њихова почетна замисао била је ’илирска солуција’. Све је ово било засновано на теорији, углавном при том у вези са Јоханом Хердером, да су сви Јужни Словени једног народа... Првобитно је Људевит Гај планирао да стандардизује хрватско-славонски, кајкавски дијалекат са азбуком заснованој на чешкој, али је ускоро одустао од замисли да заснује књижевни језик на кајкавштини, па је прешао на штокавски дијалекат, прихватајући језик који је кодификовао Вук, али писан латиницом. То је заправо, значило прихватање Вуковог језика од стране хрватских интелектуалаца и означило крај Илирског покрета.

...**Хрватски припадници Илирског покрета нису се много узрујавали због чињенице да се језик звао ’српски’** и да је писан ћириличном азбуком – на крају, веровали су да ће то бити један језик који ће користити сви Јужни Словени. **Њихова веза са Србима**, са којима су се идентификовали, **значила је да од њихове асимилације у Аустријанце или у Мађаре неће бити ништа и да ће сачувати своје словенско етничко биће.** (Истицања наша!) У том периоду наилазимо све чешће изјаве да су Срби и Хрвати један народ и да је њихов језик јединствен” (Нејлор 1996: 18–19).

одговорио Богослав Шулек (хрватски филолог) 1856. године упозоравајући да наречје не може бити мерило народности јер постоје историјски докази да је и међу штокавским католицима одраније хрватско име **понегде** (Истицање наше!) било у употреби. Истовремено је реалистично признао 'да Славонци не зову свој језик хрватским, него славонским или шокачким'... За Миклошичем је пошао и његов ученик Даничић, објављујући 1857. расправу *Разлике између езика Србскога и Хрватскога*“ (Ивић 195–203: 231). Међутим, успостављене су многе везе између српске и хрватске стране, а од посебног су значаја биле везе илираца са Вуком, који је међу њима уживао изузетан углед. Све је то резултирало потписивањем *Бечког књижевног договора* 1850. године. Тим договором прихваћена су сва Вукова правописна начела (али о имену језика у самом Бечком договору нема ни ријечи)¹¹.

Сљедећи корак, након одређења за штокавштину, било је и њено усвајање, као и усвајање имена за језик српскохрватски – иако накратко, али довољно за сљедећу фазу, актуелну од седамдесетих година 20. вијека када почиње наглашено форсирање имена за језик – хрватски, као и покушај форсирања и стварања његове посебности и различитости у односу на српски језик.

1.3. Не тако дуго након што је српскохрватски (односно хрваткосрпски, и сл.), и формалноправно (у уставу и уставима, и законским актима) и нормативно-стандардолошки, задобио свој оквир, први су са њим „раскинули“ Хрвати, управо они који су исфорсирали језичко „заједништво“, преко назива за језик илирски, а затим српскохрватски. Године 1967. појављује се (од широког круга хрватских лингвиста, књижевника, културних посленика) *Декларација о називу и положају хрватскога књижевнога језика*, у којој се тражи да се хрватски језик уставом прогласи за самосталан те „доследну примјену хрватског књижевног језика у школству, новинарству, јавном и политичком животу кад се год ради о хрватском становништву“, што, како налазимо код Павла Ивића, „значи и ван Хрватске – али истовремено 'да службеници, наставници и јавни радници, без обзира откуд потјецали, службено употребљавају језик средине у којој дјелују' – што би, осим озакоњења нетрпељивости, очигледно обухватало и обавезу Срба у Хрватској да се служе 'хрватским' књижевним језиком.... Истовремено је *Декларација* тражила пенетрацију 'хрватског књижевног језика' у Босну и Херцеговину. Другим речима, Хрвати ван Хрватске добили би оно што се ускраћивало другом народу у Хрватској“ (Ивић 2001: 227–229). Намјере овог типа, неколике деценије касније, испољиле су се и у случају „босанског језика“ (о чему ће бити ријечи даље).

Почетком 1974. године, када су доношени нови уставни република у оквиру СФРЈ, једино Устав Хрватске посебно именује језик, и то на сљедећи начин: „У Социјалистичкој Републици Хрватској у јавној је употреби хрватски књижевни језик – стандардни облик народног језика Хрвата и Срба у Хрватској, који се назива хрватски или српски“. Даље је процес, у посљедњим деценијама, водио ка покушају вјештачког одвајања, те покушаја

---

¹¹ „Тај документ који су од Срба потписали Вук и Даничић, а од Хрвата Иван Кукуљевић, Димитрије Деметар, Иван Мажуранић, Винко Пацел и Стјепан Пејаковић, а осим тога Словенац Франц Миклошич, садржи сажето изложане Вукове погледе. Договор је допуштао и екавско и ијекавско 'наречје', под условом да се у употреби не мешају али је препоручивао ијекавицу, имплицитно одбацујући знак *ѣ*. Вуку је било поверено да напише *Главна њавила за јужно наречје*...

Ни код Хрвата ни код Срба договор није одмах остварен... Ипак, текст је остао делотворан као програмски манифест од пресудног значаја за правац развоја у наредним деценијама.” (Милосављевић 2000: 130–131).

доказивања посебности (лингвистичке и сваке друге) хрватског језика (о чему је доста писано).

1.4. Хрвати су, такође, идући за Вуком, усвојили и **ијекавско нарјечје** (тј. [и]јекавски изговор *jai̯a*) а, заједно са њим, и све друге особености источнохерцеговачког дијалекта, иако, како констатује Павле Ивић: „На земљишту тадашње Хрватске ијекавски су говорили само Срби и, ту и тамо, Хрвати у њиховом суседству и под њиховим утицајем. Крајеви где је католички живаљ аутохтоно у већој маси говорио ијекавски – дубровачко приморје, делови централне и источне Босне итд. – били су **далеко изван граница Хрватске**. Па и у удаљенијим крајевима **католици са ијекавским дијалектом нису нарочито бројни** (Истицања наша!). Њихов удео међу католицима нашег језика не премаша једну десетину. Највећи део штокаваца католика има икавске говоре, па је и међу самим илирцима било таквих икаваца (Вјекослав Бабукић, Игњат Алојзе Брлић), али њихов говор није био узет као узор. Победили су, очигледно, други мотиви“ (Ивић 2001: 196).¹² Прихватање ијекавског изговора, као превасходно српског, није било без противника. Анте Старчевић, кајкавац, залагао се за екавски изговор, и сам говорио екавски. Управо је Анте Старчевић „Вукову ијекавштину називао ’блејањем’, спотичући се о њу где год је стигао, остајао доследан екавштини коју ће Срби прихватити, као и он, док ће ијекавштина остати баштина Вукова и племенито наслеђе времена, када је Вук тако дубоко пустио корена у хрватском културном животу“ (Новак 1967: 346, преузето од, Ковачевић 2009/2010: 94).

Круг око *Зоре далматинске* одбацивао је ијекавски изговор *jai̯a* сматрајући га особиним православног дијела српског народа: „Још од 1844. трајао је спор са *Загарским сѣисаѣљским крујом* окупљеним око *Зоре далматинске*. Ти браниоци традиционалног икавског књижевног језика Далмације, предвођени Антом Кузманићем одбацили су ’рогато *ѣ*’, а поготово ијекавски изговор, за који су наглашавали да је особина ’слидителях одциплѣине Церкве источне“ (Ивић 2001: 196). Међутим, то није засметало Хрватима (макар не једном дијелу) да (не)знатно касније (један вијек потом) иступе са новим пројектом према којем се све што је ијекавско, на овај или онај начин (јавно или скривено), почиње подводити под „хрватско“, а да се српском језику „оставља“ екавски изговор *jai̯a* (односно – да се само екавско третира као српско). „Још 70-ih godina u Hrvatskoj je proturena teza da je ijekavski (’hercegovački’) jezički tip hrvatski, a ekavski srpski,

---

¹² Српско национално одређење међу католицима (прије свега ијекавцима) у 19. и 20. вијеку било је сасвим уобичајено: „У томе је допринос католичких интелектуалаца, изван одређења Срба католика, био толико велики да су и они сами, без поговора, прихватили да су етнички Срби. Иво Војиновић у књижевности, Влахо Буковац у сликарству и Иван Мештровић у вајарству у јавном мњењу су доживљавани као стари далматински Срби. Српски посланик у Бечу је, почетком априла 1910, известио своју владу о политичкој афери коју је изазвала изложба Ивана Мештровића. До тада у свету мало афирмисани уметник од 27 година добио је је ласкава признања за излагање скулптура српских историјских јунака. Посланик је известио да је ’Мештровић, који је добар Србин, узимао мотиве за своје радове из наших народних песама, а нарочито из косовске епопеје и поставио је себи за задатак да наше косовске јунаке оличи у својим вајарским радовима’. Хабзбуршко министарство просвете је с њим направило погодбу да откупи два рада за 40.000 круна. После тога су се извинили и одустали од погодбе, ’стога, што се не може допустити да се у Аустроугарској велича српска историја’. Нудили су једнократну помоћ за даље усавршавање. Револютиран, Мештровић је посланству саопштио да на заказаној изложби наредне године, у Риму, неће излагати у хабзбуршком, него у српском павиљону“ (Екмечић 2011: 333–334). Чак и према подацима НДХ, прије Другог свјетског рата, Срби су чинили позамашан проценат: „На дан њеног проглашења (тј. НДХ, Ј.С.), 10. априла 1941. главни идеолошки лист католичке цркве ’Хрватска смотра’ објавио је да у тој држави има 3.788.000 католика и муслимана и 1.845.000 Срба“ (Екмечић 2012: 374).

što je imalo za cilj cijepanje i u samom srpskom korpusu, jer se srpski književni jezik u svim drugim pokrajinama osim Srbije razvijao na ijekavskom izgovoru“ (Okuka 2006: 45). Тако се је још 1984. године у Минхену појавила „Карта хрватског језика са додатком српског“ Тома Матисића гдје је све што је ијекавско подведено под Хрватско (Видјети, Милосављевић 2007: 93). То је нашло одраза и у Дејтонском споразуму, који је потписан на енглеском и још, како стоји, три језика: „Србима у Босни и Херцеговини, који никад нису били екавци, чак и ако се има у виду и поратно насилно увођење екавице у јавну употребу од стране тадашње власти), намијењен је текст на српском језику екавског изговора – чиме су или директно закинути у равноправности са остала два народа или подведени под босански као језик на коме је у име Босне и Херцеговине Алија Изетбеговић потписао мировни споразум“ (Бабић 2016: 20).

У складу са таквом језичком политиком може се (бар донекле) „схватити“ зашто Хрватска, и(ли) неки хрватски лингвисти и струје подржавају именовање језика са босански и црногорски. Није тешко примијетити да се покривањем ових територија различитим именовањима српског језика, српском језику (углавном) оставља само простор екавског изговора *jaša*. Како се чини, важно је (макар за почетак) само да се не зове српски (језик, а дијалекат – херцеговачки, односно – источнохерцеговачки).

1.5. Често се, такође, покушава и дијалекат (који је Вук одабрао за књижевни/стандардни) именовати другачије од заживјелог и устаљеног – **хецеговачки** (или: источнохерцеговачки) па се јављају разна наименовања за овај дијалекат, нпр. код Далибора Брозовића и Стјепана Бабића налазимо називе: *новошћокавски сусџав, сџандардна новошћокавишћина, средњојужнославенски сисџем...* (Ковачевић 2003: 150).

1.6. Упоредо са тим покушава се све што је у границама садашње Хрватске (и сада и **историјски**) представити као хрватски језик и корпус хрватског језика, али се, истовремено, те границе проширују (или покушавају проширити) изван Хрватске свуда гдје живе они који се национално изјашњавају као Хрвати, али и не само на те просторе (Иста тенденција присутна је и код протагониста босанског/бошњачког језика). Пројектовање хрватског језика историјски на све писце (и документа) који сада потпадају под територију Хрватске, већ је одавно познато, о томе се доста и писало, али у новије вријеме то све више узима маха. Тако, нпр., неријетко данас можемо наћи да је *Мирослављево јеванђеље* хрватски споменик. У раду *Ћији је еванђелистар kneza Miroslava* (Zelić–Буџан, 2/2) налазимо: „I preispitivanje političke povijesti srednjovjekovnog Zahumlja i ostalih područja nekadašnje Crvene Hrvatske, dali su rezultate na temelju kojih je nemoguće EkM i nadalje smatrati srpskim spomenikom; ni s obzirom na destinatora kneza Miroslava, ni s obzirom na političku i etničku pripadnost njegova zavičaja, odnosno mjesta postanja. Što se tiče destinatar, kneza Miroslava, novija historiografska istraživanja (B. Radojković) opovrgla su zabludu starije historiografije prema kojoj bi Miroslav, kao Nemanjin brat, bio politički podređen srpskom velikom županu. Utvrđeno je, da Zahumlje sve do sredine XIII. st. nije politički potpalo pod srpsku nemanjičku državu u ekspanziji, dapače upravo za našeg kneza Miroslava zasvjedočeno je da je bio u vazalnom odnosu prema hrvatsko-ugarskom kralju [...]. Prema tome, ako je EkM i zaista napisan u Zahumlju kao što to misli većina istaknutih znanstvenika, hrvatskih i srpskih, onda je njegova pripadnost hrvatskoj kulturnoj baštini nesumnjiva. Ako se ipak dokaže da je pisan u Duklji, što je manje vjerojatno s obzirom na destinatora, tada uz Hrvate mogu na nj polagati pravo još samo Crnogorci kao baštinici i nasljednici srednjovjekovne

Duklje...”¹³. Дакле, судећи према оваквим иступима, једно је најважније, нека *Мирослављево јеванђеље* припада било коме само не ономе коме несумњиво припада, српској културној и језичкој баштини и наслеђу.

На скоро одржаном скупу у Хрватској смишљена је и прича о „два Мирослава”, „Постоје два Мирослава, српски и хрватски. Кнез Мирослав Хумски поистовјећен је с Немањиним братом Мирославом који је једно вријеме такођер био хумски кнез. Отац српског Мирослава није се звао Завида, него је Завида био отац Мирослава Хумског”¹⁴. Како налазимо код Ђорђа Јанковића: „Негујући овај галиматијас наравно, праве се невешти, заборављајући на ктиторски натпис уклесан на лунети цркве Светог Петра у Бијелом Пољу (истог кнеза Мирослава, Ј.С), где пише: ’У име Оца и Сина и Светог Духа ја син Завидин а именом раб Божји Степан Мирослав кнез Хумски сазидах цркву светог апостола Петра’”. На основу ових кратких осврта види се колико је оваква политика према језику и културној баштини неоснована, ненаучна, али, истовремено, пројектована и агресивна.

2. Процеси започети у Хрватској продужени су **на простору Босне и Херцеговине**, гдје су добили нове димензије и другачије тенденције.

2.1. Пројекат босанског језика, као „земаљског“ (тј. државног) језика на простору Босне и Херцеговине започет је (силовито) у тзв. **Калајево вријеме**. Као последица тога долази до планског изграђивања језичке политике у БиХ. Политички циљеви које је требало остварити у Босни и Херцеговини преко назива *босански језик* откривају се у једном писму земаљског поглавара Шека „gospodinu k.k. tajnom savjetniku, zajedničkom ministru finansija etc. etc. etc.“ Бењамину Калају (од 11. фебруара 1884). Ту се, поред осталог, каже: „Razlozi koji su ponukali Zemaljsku vladu da nakon bukvara sastavi udžbenik geografije nisu samo didaktičke već i političke naravi, jer, s jedne strane, tačno poznavanje domovine budi ljubav prema njoj, a, s druge strane, u udžbenicima će Bosna i Hercegovina biti prikazana kao sastavni dio Austrougarske Monarhije, čime će se učenicima razviti svijest o pripadnosti njihove zemlje austrougarskoj carevini [...]. Pri popisu stanovništva Bosne i Hercegovine, u udžbeniku geografije se kaže da svi stanovnici Bosne i Hercegovine govore jednim jezikom (Svekoliko domaće stanovništvo govori jednim jezikom); time se željelo izbjeći da jezik koji se ovdje govori nazovu srpskim ili hrvatskim, kao što se to svugdje koristi izvan zemlje, čime se želi iskazati pripadnost ovdašnjeg stanovništva srpskoj ili hrvatskoj naciji, što se pak u ovom slučaju željelo po svaku cijenu izbjeći” (Шипка 2006: 148–149). Ускоро се то јасније и конкретније пројавило: „Ubrzo su austrougarske vlasti, dolaskom na vlast novog ’Vrhovnog poglavara’ Bosne i Hercegovine, Benjamina Kalaja (1883–1903), ustanovile ciljnu, konzistentnu jezičku politiku u svojoj novoj pokrajini: odlučno insistiranje na njegovanju i

---

¹³ И даље: „Da zaključimo, EkM po svojem pismu, tj. po ’zapadnoj’, odnosno hrvatskoj ćirilici; po hrvatskoj jezičnoj redakciji njegova starocrkvenoslavenskog teksta; kao izrazito zapadnjačkom romaničkom stilu njegove umjetničke opreme, koja je potpuno u skladu s ostalim suvremenim hrvatskim pisanim i kamenim spomenicima; po svojoj arhaičnoj liturgiji koja se nikako ne podudara sa suvremenom mu reformiranom carigradskom liturgijom Istočne crkve, ukoliko, ni po svojim nutarnjim oznakama ni po mjestu nastanka i destinataru, ne može se nikako smatrati ni srpskim ni pravoslavnim spomenikom [...]. U novom trobroju sarajevskog časopisa ’Hrvatska misao’ zadarski povjesničar Milko Brković tvrdi kako Evandelistar kneza Miroslava pripada hrvatskoj književnosti, a ne, kako se dosad tvrdilo, srpskoj književnosti“ (Zelić–Bućan 2/2).

¹⁴ Своју тврдњу да је *Мирослављево јеванђеље* „дјело старе хрватске, а не српске књижевности” Брковић је пласирао у двоброју тромјесечника „Хрватска мисао” (април–септембар 2004), часописа који издаје сарајевски огранак Матице хрватске (Политика. Електронско издање, 18. април, 2013).

podsticanju bosanskog patriotizma, bosanske svijesti, bosanskog imena u svim dokumentima, tj. zvanično inaugurisanje nove bosanske nacije. U skladu s tim, austrougarska uprava je svjesno i planski izgrađivala jezičku politiku u Bosni i Hercegovini i djelovala na njenom prevođenju u praksi. Tako je godine 1890. i zvanično ustoličen i sankcionisan naziv – bosanski jezik“ (Okuka 2006: 83).

Већ од Берлинског конгреса започео је нови и другачији процес, – распарчавање велике српске државе Херцеговине чије су територије присаједињене различитим ентитетима, а на сцени је и покушај потискивања и неутралисања назива Херцеговина и херцеговачки. На то је скренута пажња и након појављивања *Gramatike bosanskog jezika* 1890. године. У броју 17/1890. српски часопис *Босанска вила* појаву граматике пропратио је иронично, уз опаску: „Иначе Hercegovci su u pravu da protestuju, zašto će oni učiti bosanski, a ne hercegovачки“ (Okuka 2006: 84).

Подршку за овај пројекат нашли су (не у Миклошичу) него у хрватском лингвисти **Ватрославу Јагићу**, који је и сам касније, на неки начин, признао своју грешку. „Izložen napadima sa svih strana Kalaj, stari prepredeni političar, vukao je tihe i mudre poteze... Mnoge stvari su mu išle na ruku, tako i činjenica da je odnedavno Vatroslav Jagić, naučnik svjetskog autoriteta, postao Miklošičev nasljednik na Bečkoj slavistici. Kalajev pokušaj da se Miklošič uvuče u njegovu politiku bosanstva i bosanskog jezika završio je fijaskom...“ (Okuka 2006: 83–87). Међутим, Јагић је, макар накратко, дао подршку оваквој политици: „Smatram za sasvim opravdano, što se mudra uprava zemlje služi izrazom, koji odgovara nazivu zemlje...“ Реакције на Јагићев говор биле су оштре и у српским и у хрватским новинама... Међутим, много година касније, у својим *Spomenima* (1934), Јагић се исповиједат и брани: ’Ja sam, dawo me napastvovao, ne da ugodim Kalaju već da osvetlim svu bedu i nevolju radi imena, progovorio nekoliko reči, kojih je bio smisao, da se nema pitati, kako on jezik zove, već kakvim se on jezikom služi, a u tom pogledu da je jezik čitave bosanske uprave, kao službeno glasilo, onaj isti lepi i pravilni jezik, koji vlada u Beogradu kao srpski, a u Zagrebu kao hrvatski jezik... Eto tako je bilo u stvari, no Kalajevi organi, tj. zapravo čitava službena korespodencija nije htela doneti svega što sam kazao, već samo što je išlo na Kalajev mlin, tj. da sam branio njegov ’bosanski jezik’“ (Исто). Међутим, Јагићев млађи колега на бечкој катедри, **Милан Решетар**, остао је при научној истини, вјеран дијалекатској грађи и оном што она одсликава. Након што је сакупио дијалекатски материјал из БиХ, који је јасно показивао да овај простор чини један дијалекатски континуум са ширим српским дијалекатским ареалом, није прихватио да га тумачи у складу са Калајевом пројекцијом, према којој је требало показати да простор БиХ чини неку засебну дијалекатску цјелину. Зато је његов материјал скрајнут и прећутан.

Калајев пројекат трајао је до његове смрти: „Од 1883. до смрти барона Калаја 1902. у Босни и Херцеговини било је забрањено употребљавање постојећих националних имена. Уместо тога, званично се наметала ’босанска нација’. Језик је називан босанским, цела историја је представљана као историја једног митског народа издвојеног од суседних Срба и Хрвата. Српска ћирилица је била проглашена ’босанчицом’, надгробни споменици из средњег века – ’стећци’ проглашени сведочанством постојања посебне ’цркве босанске’ у средњем веку, на основу ’богумилске јереси’. Научница Мариен Венцел (Marien Wenzel) 1999. је направила историјски меродаван закључак да је све рађено због тога што је окупациона власт ’тражила идеолошко упориште њима неопходног раздвајања Босне и Херцеговине од Србије“ (Екмечић 2011: 315).

Након неуспјеха своје политике, Калај је 1901. године изјавио да се неће више упуштати „u staru prepirku, kako treba da se zove jezik zemaljski, da li srpski ili hrvatski, ili

srpskohrvatski“ (Okuka 2006: 91), тако да је официјелно установљен термин српско-хрватски у БиХ, убрзо, 1907. године.¹⁵

2.2. Некадашњи Калајев пројекат на дјелу је и у **новије вријеме у Босни и Херцеговини**: „После промене идентитета од муслиманског у бошњачки 1993, први приручници босанског језика су рађени на основу Калајевог из 1883. године“ (Екмечић 2011: 315). Само су границе Клајевог пројекта (од савремених протагониста) постале још растегљивије и прилагођене новијим задатим потребама и приликама. Сада су „укрштена“ два параметра и аршина који се покушавају примијенити зависно од ситуације до ситуације, како протагонистима одговара: једном се протежу тзв. „државни“ предуслови за именовање језика: – **име језика = називу једног дијела државе**, – босански; други пут се потенцира име за језик изведено од назива једног дијела државе (Босна), сада **проширено изван граница Босне и Херцеговине** на све просторе гдје живе они који се национално изјашњавају као Муслимани/Бошњаци.

Како налазимо код Милоша Ковачевића: „Босански Муслимани су, наиме, током последње а ратне деценије 20. вијека своје дотадашње етничко име Муслиман замијенили етнонимом (етничким именом) Бошњак, а истовремено су и за назив језика одабрали глотоним босански језик. Тиме су они узурпирали право на обје битне творенице (и етноним и ктетик) од именице Босна, насилно им мијењајући значење, или подводећи под њихово значење и нежељена значења која не само да задиру него и негирају уставна права Срба (а и Хрвата) као конститутивних народа у Босни и Херцеговини...

Термин босански језик тако се јавља термином за 'земаљски језик', тј. термином за језик свих Босанаца, односно свих становника БиХ... Осим тога, Муслимани су избором етнонима Бошњаци и глотонима босански језик директно исказали тежњу ка унитарној БиХ“ (Ковачевић 2007: 152). Тако се помоћу именовања језика „босански“, покушава овакво именовање наметнути и територијално и етнички (још проширено у односу на Калајево вријеме): „Житељи, односно становници Босне (а назив *Босна* узима се и као скраћено име за цијелу Босну и Херцеговину) нису само Муслимани, него, уз њих, још и Срби и Хрвати. Пошто су Муслимани етнику (становнику територије) *Бошњак* сада приписали значење етнонима (имена етничке скупине, народа) они су тиме заправо свјесно или несвјесно на двострук начин негирали равноправност Срба (и Хрвата) у БиХ. Најприје тиме што језичком везом топонима *Босна* и етнонима *Бошњак* свјесно натурају тезу о себи као једином аутохтоном народу у Босни и Херцеговини, што директно угрожава равноправни статус Срба као једног од конститутивног народа у Босни и Херцеговини. С друге стране, претварањем етника (имена територије) *Бошњак* у етноним (име народа), Муслимани онемогућавају Србима (и Хрватима) употребу дате именице у значењу етника, јер се то значење сада мијеша са значењем народа, тако да се при њеној употреби ствара језичка недоумица да ли се ради о становнику Босне или припаднику једног од народа у Босни. Муслимани су се побринули да Србима ускрате и могућност употребе другог синонимног, и много раширенијег, етника – *Босанац*“ (Ковачевић 2007: 152).

Наметањем имена за језик „босански“ и ван територије БиХ (свуда гдје живе Муслимани/Бошњаци – како се национално изјашњавају) показује се нова и другачија врста претензије. У књизи *Босански језик* (Сарајево 1991) Сенахид Халиловић каже да босанску варијанту (како је он назива) конституишу „bosanskomuslimanski

---

¹⁵ „Jednim drugim aktom iste godine Vlada je dozvolila Muslimanima i dalje da mogu svoj jezik nazivati bosanskim u službenim spisima, školskim svjedočanstvima itd.“ (Okuka 2006: 93).

standardnojezički tip, bosanskosrpski i bosanskohrvatski standardnojezički tip... Bosanski Muslimani imaju zato neotuđivo pravo da svoj jezik nazivaju svojim imenom, koje se odnosi i na jezik u Sandžaku, Kosovu i Crnoj Gori, te u dijaspori (Makedonija i Turska) kad su u pitanju Muslimani“ (Halilović 1998). О овоме налазимо код Милоша Окуке сљедеће: „Halilović је оvdje помиешао лингвистичке, географске и социolingвистичке критеријуме. Vременом се, наиме, од нејасноћа и неких формалних обзира према Србима и Хрватима прешло на јасну линију: муслиманску компоненту у standardном језику, која се поистовјећује са bosанском компонентом уопште, као да тамо и не постоје Срби и Хрвати. Тако Fahrudin Rizvanbegović у Lјilјану од 18. до 25. 8. 1993. године каже да су се Muslimани коначно ’освијестили’ и увидјели да bosански језик ’има вишестолјетну традицију, баš као и bosанска државност’, да су shватили да се ’назив bosански језик суžава на муслимански круг и то понајприје услјед јачања српске и hрватске националне свијести као преовладавајуће код bosанског католичког и православног становништва“ (Okuka 2006: 314).

До данас се појавио већи број приручника и уџбеника у којима се даље спроводи овако наговијештен пројекат bosанског језика. На основу садржаја тих приручника, Миланка Бабић уочава неколико основних тенденција: 1) да се изгради свијест о најдаљој историји bosанског језика која сеже од првих споменика са простора данашње БиХ писаних ћирилицом, која се оvdје именује као *босанчица* или *бејовица*; 2) да се на основу тзв. *босанскохерцеговачкој језичкој израза* створи свијест о посебном стандарду (сада именовано као bosански језик) још у периоду српскохрватске фазе, када се говорило о варијантама – источној и западној; 3) да се Бошњаци представе као аутентични говорници земље Босне, а bosанскохерцеговачки Срби и Хрвати повежу језички за своје центре – Београд и Загреб (Бабић 2016: 57–58). Bosанскохерцеговачки лингвисти настоје прогласити говорнике српског језика дијаспором „званичног Београда“ (Бабић 2016: 135), а, на другој страни, Вук је „отео Бошњацима језик и у договору са Хрватима (у Бечу 1850) искључио bosанско (иако није јасно зашто bosанско, а не херцеговачко) име за назив језика“ (Бабић 2016: 125). Као што ћемо видјети, идентичне поставке налазимо и код представника „монтенегристике“ у Crној Gори, према чијим мишљењима је Вук Караџић Црногорцима „отео језик“. Прећуткује се да је Вук стандардизацију вршио, како је сам истицао, за Србе сва три закона и да језик који је нормирао није никада назвао другим именом сем српским, те да је такво именовање језика, с обзиром на дијалекатску основицу, било у складу са лингвистичким и славистичким виђењима и именовањима тога периода.

2.3. О намјерама, токовима и тежњама у вези са „bosанским језиком“, што видљиво што скривено, говори и тзв. *Повеља о bosанском језику и Биљешке уз Повељу*. Она иде и корак даље – пројектујући садашње тежње и конструкције на **историјски план**. Тако се у *Повељи* „bosански језик“ пројектује на „bosанско средњовјековље“, гдје у другој тачки, између осталог, пише: „Korišćenjem naziva *bosански језик* Вошњаци slijede nominaciju svoga језика чiji се континуитет може pratiti од bosанског средњовјековља. Друга је ствар што је код Вошњака било дошло до прекида свијести о tome да су и они баšтиничи књижевне баšтине bosанског средњовјековља, коју чине crквене књиге, управно-правни списи и посебно bosанска епиграфика... Simbolično је тај однос на згуснут и сликовит начин садржан у одјеку животних путања дјеце послједње bosанске кралјице Kатарине и Herceга Stјепана Vukчића Kosaче...“ (Bilјеške уз *Povelju* 2002).

На овај начин покушава се пројектовати на историјски план континуитет и јединственост Босне, без помена Херцеговине (која би обухватала не само данашњу БиХ

него и шире просторе): „Prvo pouzdano svjedočanstvo o Bosni imamo od cara – pisca Konstantina Porfirogenita (oko 950. god.)¹⁶, razvojem Bosne u toku 11. i 12. v., a posebno u doba vladavine bana Kulina (1180–1204), potpuno se afirmiše kao država. Zahumlje (Humaska zemlja, Hum)¹⁷ već 1322. dolazi u ruke bana Stjepana II Kotromanića, da bi od 1378 (za vrijeme kralja Tvrtka I ta oblast bila sastavni dio BOSANSKE DRŽAVE. Dakle, Bosna obuhvata i Hum koji se Hercegovinom naziva od Stjepana Vukčića Kosače...

Od pada bosanskog kraljevstva pod Turke 1463 g. imenom Bosna obuhvataju se: Bosna u užem smislu, Hercegovina i Novopazarski Sandžak (kao jedinice nekadašnjeg Bosanskog ejaleta). Dakle, naziv Bosna i Hercegovina i nije neka prva tradicija, to je više manje vezano za austrijsku okupaciju. Zato se u ovom tekstu značenje sintagmi bosanski muslimani, bosanski jezik odnosi na širi teren: na islamizirano stanovništvo slavenskoga porijekla, muslimane koji u jezičkom smislu pripadaju standardnoj novoštokavštini tj. središnjem štokavskom arealu, a koji su se u osnovi razvili u okviru nekadašnjeg Bosanskog pašaluka“ (Munib Maglajić *Prilozi Povelji* 2002). Из наведеног цитата јасно је какве су намјере овог политичко-идеолошког пројекта.

Нигдје се, наравно, не помиње херцеговачко „средњовјековље“ и то да су херцеговачки властелини носили предзнак: „херцег од Светог Саве“, те себе сматрали насљедницима државне традиције српске династије Немањић. Стефан Вукчић Косача је ту титулу понио 1449. године,¹⁸ „чиме се очигледно везао за традицију и наслеђе Немањића,

---

¹⁶ Међутим, историјски извори, и Константин Порфиогенит, говоре о насељавању опустошених предјела Србима. У дјелу Константина VII Порфиогенита (*Спис о народима, De Administrando Imperio*; Византијски извори 1959; Јанковић 2007), налази се да је, након што је опустошена од Авара, земља насељена Србима: „И пошто садашња Србија и Паганија и земља Захумљана и Травунија и земља Конављана беху под влашћу цара Ромеја, а те земље опусте од Авара (јер из тамошњих земаља они изгнаше Романе који сада станују у Далмацији и Драчу), то цар у овим земљама насели исте Србе и беху они потчињени цару Ромеја; цар њих покрсти доведши свештенике из Рима и, научивши их да правилно врше дела побожности, изложи им хришћанско вероучење“ (Глава 32, *Византијски извори* 1959: 49). О Босни, за разлику од Србије, из 12. вијека није сачувано много обавјештења, али „познати византијски писац Јован Кинам забележио је (1159) да река Дрина, **одваја Босну од остале Србије**“ (Благојевић 2011: 137).

¹⁷ Како што се и из овог прилога види, без обзира на искривљену перспективу, Хум је стара српска формација, а границе обласних владара често су се помјерале, и мијењале управу.

¹⁸ О односу према српском и православном наслеђу говоре и задужбине Сандаља Хранића, претходника и стрица Стјепана Вукчића Косаче, нарочито црква Светог Стефана на Шћепан Пољу: „У подножју Соко града, у средишњем делу Шћепан Поља налазе се остаци некада монументалне цркве, **задужбине великог војводе Сандаља Хранића**, за коју се сматра да је била посвећена св. Стефану...

Гроб великог војводе Сандаља Хранића налазио се уз јужни зид западног травеја, на традиционалном месту намењеном сахрани ктитора. Био је то **обичај** столећима **практикован у земљама византијског православног света и посебно доследно поштован у српским земљама...**

Обликом своје основе једнобродног храма подељеног на три травеја, са правоугаоним певничким просторима, црква Светог Стефана се ослања на традиције **старијег рашког градитељства**, што је у раздобљу у којем настаје представљало значајну новину. У Србији последњих деценија XIV и почетка XV века доминантни план цркве био је триконхос заснован на светогорским узорима. (Истицања наша!) Одлука ктитора, великог војводе Сандаља, да својој задужбини да обличје старијег рашког наслеђа... имала је без сумње дубље значење. Ослањањем на старије традиције, што се огледа у храмовној посвети св. Стефану, покровитељу државе и династије Немањића, китор је исказивао тежњу ка јачем утемељењу своје власти у областима које су у претходним раздобљима биле део српске државе. Подизањем задужбине и надгробног храма намењеном свом вечном покоју, Сандаљ се сврстао уз своје претходнике, српске владаре и велможе. То показује и избор традиционалног положаја за место сахране уз јужни зид западног травеја, као и за живота припремљено гробно место. Значајну улогу и важан узор у тим хтењима имао је манастир Милешева, који је током прве половине XV века, све до турских освајања, био у области под влашћу великог војводе Сандаља и његовог наследника херцега Стефана. Ово знаменито светилиште са гробом св.

јер је у свом поседу држао манастир Милешеву, где је био гроб св. Саве, а и зато што је Растко Немањић владао Хумском земљом. Стефан је, иначе, био православни црквени човек, а његов духовник и скоро стални поверљиви пратилац био му је милешевски епископ Давид“ (Епископ Атанасије Јефтић 2010: 145, 146).

Православно и српско наслеђе видљиво је и код претходника и код потомака Сефана Вукчића Косаче. Како налазимо у историјској грађи: „**Порекло породице Косача** везује се за подручје горње Дрине, односно област која је стално била део државе Немањића, где није било, нити је могло бити... богумила. Као поседници дела исконских српских земаља које су припале Босни, после несрећне деобе између бана Твртка и кнеза Лазара..., Косаче су се врло брзо на тој територији осамосталиле формирајући посебност земље касније назване Херцеговином... Сачувана су значајна сведочанства о њиховом нескривеном ортодоксном хришћанском опредељењу... За време владавине великог војводе Сандаља и његовог наследника херцега Стефана, дуге готово седам деценија, подигнут је читав низ православних храмова. На том подручју током прве половине XV века долази до својеврсне 'ренесансе' рашког градитељства... Подизањем задужбина уз 'столно место' над Соколом и храмова намењених свом вечном покоју, Косаче се исказују као последњи настављачи немањићких традиција ранијих векова у времену које је претходило коначном турском освајању српских земаља“ (Поповић 2010: 36–37).¹⁹ Традицију наставља и Стјепанов син **Влатко**: „Задужбинарска чежња покретала је и Стјепановог сина херцега Влатка. Он ће – изгледа, уз помоћ свог рођака Ивана Црнојевића, православног господара Зете – почети да гради у пролеће 1473. године храм Светог Стефана Првомученика под градом Новим. Занимљиво је да је, као владалац, други 'херцег од светог Саве' прегао да подигне цркву управо небеском заштитнику српских средњовековних држава и владара. Посвећујући храм том светоме, чије су име носили његов отац и његов најмлађи брат, Влатко је следио пример свог претка Сандаља Хранића“ (Војводић 2010: 85). Наравно, у оквиру пројеката „босанског средњовековља“ нема ни помена о томе да су босански владари титулисани као „краљеви Србљем“ (почев од краља Твртка), нити да се краљ Твртко крунисао на гробу Светог Саве, те да кроз сва времена (чак и на турском двору) језик доминантно носи предзнак српски (понекад и босански у територијалном смислу, као и нпр. дубровачки, славонски...). „Босанство“ је, према *Биљешкама*, потиснуло српско и хрватско „национално (па и националистичко)“ дјеловање, те прекинуло овај „идеални континуитет“ назива „босански“ почев од „средњовековља“.²⁰

Саве било је православно духовно средиште државе Косача, које је исказано и у титули Сандаљевог наследника – 'херцега од св. Саве'“ (Поповић 2010, 21–26).

¹⁹ И даље: „Утврђено је да племе Косаче потиче из Горње Дрине, где су му и посведочене баштине. У Подрињу су били градови у којима су се Косаче највише задржавале, а Стјепан Вукчић је у развијеној херцешкој интитулацији увек истицао и титулу *кнез дрински*. С разлогом се верује да је сведочанство о пореклу племена сачувано и у имену села Косаче у близини Фоче. Горње Подриње с Фочом од давнина је, све до 1373. године, улазило у састав српске средњовековне државе и било је под окриљем западних епископија српске аутокефалне цркве. Стога је у тој области православље имало дубоке, повремено озлеђиване, али увек изнова обновљене корене... Врло је вероватно да је херцег Стјепан као задужбинар надмашио стрица, иако нису до краја познати ни сви Сандаљеви ни сви херцегови ктиторски подухвати“ (Војводић 2010: 83–84).

²⁰ „Naime, i kada je riječ o mogućim značenjima sintagme *bosanski jezik*, i kada je riječ o istom povodom sintagme *bosansko književno srednjovjekovlje*, nadaje se potreba razmatranja odnosa baštine i baštinika i posljedica koje iz tih odnosa proističu. Međutim, dok je taj odnos u primjeru književne baštine bosanskog srednjovjekovlja i njezinih baštinika uokviren i statičan, odnos baštine i baštinika kada je riječ o jezičkom naslijeđu otvoren je i dinamičan i promjene društveno-političkih okvira u protoku vremena djelovale su na jezičku sliku u Bosni od pada

Све рукописно језичко наслеђе (*Хумачка ѿлоча*, *Мирослављево јеванђеље*, и тако редом), настало од најстаријих времена на простору данашње БиХ, у које спадају и они простори који су некада припадали Хуму/Херцеговини, од којих неки данас припадају БиХ, а неки не, покушавају подвести под историјско наслеђе босанског језика, а српску брзописну ћирилицу са истих простора преименовати у „босанчицу“. Тако је *Хумачка ѿлоча* (10. или почетак 11. вијека), сачувана код Хумца у Херцеговини, а тај је предио тек три вијека потом припојен Босни, сврстана у „наслеђе босанског језика“ (Самарџић 2015: 77–78). *Мирослављево јеванђеље*, писано крајем 12. вијека за хумског кнеза Мирослава (све су прилике за цркву Светог Петра и Павла у Бијелом Пољу), покушава се такође подвести под босанско наслеђе. И тако редом. Наравно, српски језички карактер рукописа не би умањила ни чињеница да су настали на територији некадашње босанске формације.²¹ Овим само истичемо одсуство било каквог критеријума у жељи да се

Bosanskog kraljevstva do naših dana. Temeljno različit položaj baštinka jezika bosanskoga tokom četiri stoljeća osmanske vladavine bio je vododjelnica i za neke tokove u jezičkom razvoju, koji ipak nije vodio rastakanju bitnog zajedničkog jezgra. Međutim, narastajuća nacionalna (pa i nacionalistička) propaganda iz srpskih i hrvatskih matičnih središta već potkraj osmanske vladavine odsudno i ubrzano slabila je snagu bosanstva i kod Srba i kod Hrvata u Bosni. Kada takva kretanja u austrougarskom razdoblju dovode do odluke vlasti da službeni naziv za jezik više ne bude *bosanski*, nego od 1907. *srpskohrvatski*, dolazi do nekih promjena koje ovdje treba istaći. Za tok ove rasprave od bitne je važnosti odluka austrougarskih vlasti da Bošnjacima ostavi mogućnost da u svojim autornim djelatnostima koje se tiču vjere, vjerskog školstva i publicistike mogu i dalje svoj jezik imenovati *bosanskim*. **Dakako, pogubno je to i za Bosnu, koja bez dobrovoljnog bosanstva sva tri (konstitutivna) naroda koji je nastanjuju ne može postati država, i za Bošnjake, koji bez toga ne mogu imati državu** (Истицање наше!). Dakako, Bošnjaci i da su politički svjesniji i jači ne mogu sami ostvariti rečeni san: moraju to u većini htjeti također Srbi i Hrvati, a oni to danas ne žele. Dakle, tek u promijenjenim odnosima snaga u Bosni, koji bi doveli do ostvarenja sna o Bosni kao normalnoj i djelujućoj, a ne frankenštajn-državi, moglo bi biti govora o proširenju i popunjavanju sintagme *bosanski jezik* drugacije nego to čini *Povelja*, za šta se zalaze I. Lovrenović, a posredno i M. Jeftić. Do tih željenih – da li i ostvarivih? – prilika dovoljna je prva tačka *Povelje*, koja glasi: 'Bosanski jezik jeste jezik Bošnjaka i svih onih koji ga pod tim imenom osjećaju svojim'...

Naime, nakon dugog razdoblja imenovanja jezika *bosanskim*, sredinom XIX stoljeća počinje se ostvarivati vododjelnica u jeziku na koju je načelno već ukazano, pri čemu se nacionalne nominacije – vjerovatno pod uticajem djelovanja Vuka Karadžića – najranije dogoditi kod Srba, bosanski će se Hrvati, nakon prolaznog *ilirskog* imenovanja jezika, okrenuti ka *hrvatskom* imenovanju, dok će Bošnjaci *bosansko* imenovanje jezika još čvršće i prisnije vezati uz svoje narodnosno osjećanje“ (*Bilješke* 2002: у вези са *Prvom tačkom*).

²¹ У повељама са простора Босне од најстаријих писаних извора налазимо податке и за именовање становника као Срба, језика као српског, што говори о општем присуству овог имена на простору Босне: бан Матеј Нинослав у више својих повеља своје поданике назива Србима, говорећи о могућем спору и суду „Србљина“ са Дубровчанима (који су за њега Власи, као и сви остали Романи) приликом трговине.

азъ рабъ божи матѣн а одиѣлоу нннослав. банъ босньскн... опкнѣ доѣровчѣкон такоу с(ъ)мъ се келтъвою клель, какоу се банъ кѣланъ клель. да ходе власн свободно нхъ добнткъ тако како соу ѝ бана кѣланъ ходнан... а се аше. ако вѣроуе **срѣбанъ** влахъ, да се прн прѣдъ кнеземъ. ако вѣрѣе влахъ **срѣбанна** да се прн прѣдъ баномъ. (н) нномъ влахъ да не бѣде нзма... (Заклетва босанског бана Матеја Нинислава кнезу и дубровачкој општини, 1232–1235, ЗНПП 134–135).

Именовање тог типа сретамо и код других владара:

тко годн греде ѝ стонъ нан дѣровчанинъ нан влахъ нан **срѣбанъ** нан тко ннн н такође н стона да плаћа царинѣ... (Гругр укида царину Стону, 1418, ССПП1/541), код војводе Ђурђа Воислављевића: боевода долнхъ кран... ѝ градовнхъ братаръ... новн... крѣшеваць... н ѝ селъ ѝ чедъ нхъ застасло ѝ дрѣжанью нан **срѣбанъ** нан влахъ. н к томъ нмъ прндасмо ннхъ плементо што нмъ бнше ѝзго боевода сандалъ... (Повеља војводе Ђурђа Воислављевића, наследника херцега Хрвоја Вукчића Хрватинића, којом потврђује баштинске посједе браћи Ђурђевићима, поред осталих села између Цетине и Неретве, Поткрешево, 1434).

Језик се такође именује као српски, за што имамо већи број потврда још од Стефана II Котроманића:

БАНЪ БОСНИ Н УСО(РН Н СОЛН) Н ГОНЪ ХОДСКОН ЗЕДЛН..., ставаю та гнѣ банъ стефанъ свою заатѣ печатъ да је веровано сваки да знаеть н видн истинѣ а томѣн сѣ ѣ. **повеле једнако дѣне латинсци а дѣн срѣпсци н све сѣ печакене заатнеци печати дѣне ста повеле** (Бан Стефан Уступа Дубровчанима Рат, Стон, Превлаку и отоке око Рата, 1332, препис ССПП1/46); потом код војвода Сандаља Хранића („војвода босански“), код кога имамо велики број примјера са називом

pravljnja bosanskog jezika', istakao je Risojević. Čak 54 knjige Ive Andrića su podvedene pod bosanski jezik, što je nelogično ako se zna da je on, osim rane poezije, pisao ekavicom', istakao je Risojević, dodajući da je upoznat sa postojećom listom“ (Basara – Lingo 2007).

Ово се спроводи без икаквог правила и критеријума, односно свака се појединачна одлика у језику писца тумачи према идеолошкој потреби и нахођењу, односно како одговара задатој пројекцији: „Андрић је био за њега (тј. Демировића, Ј.С.) босанскохерцеговачки писац стога што је на првом месту Андрићево дело 'уроњено у босанску традицију', док се Селимовић мора убројити у босанскохерцеговачке писце стога јер је писао ијекавски и то 'босанском' варијантом тог изговора. Док је у другом случају 'босанска' ијекавица пресудни критеријум за сврставање писца по национално-регионалној припадности, у случају Андрића његова србијанска екавица не игра никакву улогу чак се и не спомиње од стране Демировића“ (Сотировић 2009).

3. Политика према језику у **Црној Гори** по апсурдним одлукама заиста премашује све остале, мада јој се може наћи „заједничка линија“ са досад помињаним. Процеси на овим различитим територијама започињали су у таласима, најприје на подручју које је обухваћено границама данашње Хрватске, потом БиХ, у новије вријеме и Црне Горе.

Најмање историјског (а и сваког другог) утемељења имају процеси који су на дјелу данас у Црној Гори. Крајем 18. и почетком 19. вијека (као и раније, о чему ће бити више ријечи даље у књизи) на овим просторима присутан је српски предзнак у свим сферама: „У Црној Гори је Цетињска митрополија ударила прве темеље нове српске државности. Црква је на првом месту основна установа за неговање српског језика и традиционалне културе“ (Екмечић 2011: 114). Збор племенских главара, на челу са Петром I, усвојио је 20. јуна 1796. „Одлуку“ о „очувању Црне Горе 'коју смо бранили од времена и разора нашега српскога царства и по томе до доба последњег принципа и поглавара нашег Ивана Црнојевића'. Након тога је збор главара донео и други документ сличне намене, 6. августа 1769, под називом 'стега' [...]“. Црна Гора је сва у знаку српске традиције: „Петар I у мају 1798. шаље (у Русију, Ј.С.) свог изасланика Саву Љубишу из Паштровића, са предлогом о самосталној српској држави [...]. Прихватио је идеје за стварање Славеносрпског царства, па је 1803. одаслао у Русију архимандрита манастира Пиве, Арсенија Гаговића. Формално је подстицај дошао од митрополита Стратимировића. Руском цару је предлагано уједињење српског народа са Русијом“ (Исто 148–149).²² Примјера овог типа има много, некимa ћемо се бавити на другим мјестима у књизи (у склопу тога и о српском предзнаку за именовање језика и писма), премда их, ни издалека, није могуће све представити.

Упркос, а и насупрот историјском насљеђу, **последњих неколико година** на дјелу је својеврстан експеримент у вези са статусом и идентитетом српског језика у Црној Гори. „Црногорски језик“ се наметао формално (и на силу), **прво као име** (у школском систему као наставни предмет, потом у многим периферним сферама: билбордима, банкоматима, јеловницима, итд., како би се народ, за почетак, навикавао на име као такво), потом **формално-правним поступцима**, наметањем имена преко Устава и различитих

²² Велики је број примјера из овог периода у којима се за представнике државне и црквене власти веже предзнак „српски“, нпр.: даннаѡ владика цетински негошѡ, **воєводнѡу срѡбьскоу земли**, кѡпи овоу светоеу евангелне (Запис у рук. у ризници на Цетињу, 1732, ССЗН 1982: 2/91); Дочека (Турке, Ј.С.) и князь Данило сѡ нѡговимѡ Сербѡима, и бише се три мѡсеца... (Запис у штамп. књизи у Цркви на Илину Брду код Пљеваља, 1853, ССЗН 1982: 3/131); елнсаветь петровна сдиренноуѡ митрополѡуѡ черногогорскоуѡ, скендерѡскоуѡ и прѡморскоуѡ, **трона серьскаго еѡархѡ васнѡю петровнѡу**... вѡ москве, за послуженне слѡужбен вожне рождественскаго монастѡра мѡтropolѡн (Запис на рус. штампан. књизи у цркви св. Јована у Кртолима, Бока, 1753, ССЗН 1982: 2/176), итд.

законских аката, и, на крају, преко потпуно промашеног и безуспјешног покушаја стандардизовања, тј. одклона од већ постојећег стандарда српскохрватског/српског језика.

3.1. Оно што пројекте „црногорског језика“ повезује са пројектима босанског језика (и још одраније хрватског) јесте **поистовјеђивање „језика“ са државом**. Прије референдума основно „образложење“ за новонаименовање било је да је именоване језика (некакво неодређено) демократско право (народа, нације, групе појединаца – од нпр. 20%) „да зове језик својим именом“. Након референдума, у Црној Гори је (у складу са новонасталом позицијом) „наступио“ нови „аргумент“: „Име језика једнако је (треба или мора да буде једнако) имену државе“.²³

3.2. Оно што Црну Гору може такође повезати са пројектом босанског језика (а, наравно, и са хрватском ситуацијом) јесте **изостављање имена Херцеговина и херцеговачки**. Покушава се пренебрегнути чињеница да је Вук за основицу језика узео управо **источнохерцеговачки дијалекат**. То се у Црној Гори испољава у многим сегментима. (Познато је да у новије вријеме „традиција“ изостављања именованја дијалекта – источнохерцеговачки почиње са Војиславом Никчевићем!). Навешћемо само неке примјере. Савјет за нормирање „црногорског језика“, бјежећи од помена херцеговачки, прокламовао је „прво начело“ „модела за црногорску стандардно-језичку норму“ проглашавајући да за основу „језика“ узима „општи језички слој који припада аутохтоним црногорским грађанима“. Зар ово не подсећа на период када је од Решетара очекивано да прикаже дијалекатску јединственост и аутохтоност босанскохерцеговачког простора! Међутим, свака од предложених (па и дублетних) језичких црта, око којих се споре заговорници „црногорског језика“ (било да припадају стандардном српском језику или дијалектима српског језика), припада источнохерцеговачком дијалекту. Тако је „предложен“ четвороакцентски систем, систем од седам падежа, јекавско јотовање (типа *ћег, ћераши, с'есши, из'есши...*), а то су све „аутохтони“ облици, прије свега, источнохерцеговачког дијалекта. „Реформатори“ нијесу узели (тј. нијесу покушали да узму) ниједну језичку одлику која припада само зетско-рашком дијалекту (дакле, и говорима Старе Црне Горе, – као што је двоакцентски систем, редукован број падежа – најчешће на четири, итд...), а да та црта није заступљена у источнохерцеговачком дијалекту.

На **дијалекатском плану** покушава се „формулисати“ заједништво и истовјетност дијалекатског простора Црне Горе, које је, према представљању у Црној Гори, компактно и одвојено од осталог дијалекатског (српског) простора (простор Црне Горе се, одвојен од осталог, дијели на два дијалекта, новонаименована као „југоисточноцрногорски“ и „сјеверозападно црногорски“). Ове процесе најбоље одсликавају формулације које се у посљедње вријеме могу срести код новореформатора (преточене и у школске уџбенике): „општецрногорски језички слој“ (Чиргић), „црногорска језичка заједница“ (Глушица), (Видјети: Бојовић 2015).

---

²³ „Jezik ide sa državom, dijeli ime sa njom pri čemu mu snagu i afirmaciju daje upravo država’, ocijenila je prof. dr Rajka Glušica, profesor Opšte lingvistike na Filozofskom fakultetu i prorektor za društvene nauke na Univerzitetu Crne Gore... ’U nizu argumenata koji snažno podupiru predlog da crnogorski jezik postane ustavna kategorija Glušica izdvaja dva, po njenom mišljenju, veoma važna i to: postojanje naroda koji svoj maternji jezik smatra i naziva crnogorskim i realnost nezavisne i stabilne države Crne Gore koja će narodu koji tako želi omogućiti da u crnogorskoj državi svoj jezik naziva crnogorskim imenom i koja će zreлом i mudrom jezičkom politikom taj jezik podržavati i njegovati“ (Glušica 2004: cgdijaspora@cg.yu).

Адекватан примјер за ово јесте и *Уџбеник мајџерњеї језика за ѓрви разред оїшїїе їмназије* (Рајка Глушица и Дејана Шеваљевић, Подгорица 2006). Наводимо само два примјера из овог уџбеника који то добро илуструју:

1) Познато је да источнохерцеговачки дијалекат, захвата и више од половине територије садашње Црне Горе, тј. стару Херцеговину. Али, источнохерцеговачког дијалекта, у овом уџбенику нема у номенклатури дијалеката којима се представља простор Црне Горе. У том уџбенику сретамо „неонаименовање“ дијалеката у Црној Гори, – простор Црне Горе се (чим га „отцијепе“ од цјелокупног штокавског дијалекта) дијели на два дијалекатска типа (затворена у границама Црне Горе): „говоре сјеверозападне Црне Горе“, (што је, заправо, дио источнохерцеговачког дијалекта – који припада данашњој Црној Гори), и „зетско-горњополимски“ (опет ново наименовање „дијалекта“, омеђен у границама Црне Горе), дакле, ово би, према наведеном, требало да буду „два аутохтона црногорска дијалекта“ (управо у складу са „аутохтоним црногорским грађанима“ из „првог начела“ „Савјета за стандардизацију црногорског језика“ (О овоме више у прилогу: *Срїски језик у Црној Гори у оїледалу линївїсїїке и ѓолиїїке*). Шта се овим жели постићи, није потребно појашњавати.

2) На стр. 48. каже се: „Говори сјеверозападне Црне Горе припадају **јужном нарјечју** које је на Бечком књижевном договору 1850. узето за основу заједничког књижевног језика. Касније је у науци јужно нарјечје названо **источнохерцеговачки дијалекат**“. Овдје се поставља питање – зашто се истиче да је „касније у науци јужно нарјечје названо источнохерцеговачки дијалекат“. Из једноставног разлога, – зато што то није баш тако. Назив јужно нарјечје нити је примаран, нити искључује – „херцеговачко“ и „херцеговачки“. Истина је да се и прије (а и после) назива „јужно нарјечје“ користио и користи назив – „херцеговачки“ (а правила јужног нарјечја односе се, прије свега, на правила ијекавског изговора *јаїша*), (Видјети Симић 1991: 345–351). Тако Вук Караџић у *Писменици сербскоїа језика* из 1814. године (а 1814. година, ваљда, долази прије 1850. и Бечког књижевног договора) каже: „Сербски їезик“ се раздјељује у три „предїелна нарїечїа“: прво је „**Херцеговачко**“, „коїему принадлеже сви Сербљи коїи живе по Херцеговини, по Босни (како Греческога, тако и Мухамеданскога вїероисповїеданња), по Црної гори, по Далмаџи, по Хорватскої, и по Сербїи, озго до Мачве, до Валњева, и до Карановаца“... Друго је „нарїечїе Сремско“..., треће је „Славенско“ [...]. Осим тога, код Вука не тако ријетко сретамо и именоване – „**ерцеговачки језик**“, а записао је да је: „данашњи дубровачки језик прави језик **ерцеговачки**“ (Добрашиновић 1980: 119). Такође код Вука налазимо: „Најприје сам почео писати тијем нарјечјем, и то по **Херцеговачкоме говору**...“ (Караџић 2001: 37). И: „Мени се ни једно ово нарјечје не чини љепше ни милије од другога, него су ми сва три једнака; а ову сам књигу (тј. *Срїски рјечник*, а то је 1818. година, Ј.С) писао **херцеговачким**: што се тако говори онђе ђе сам се ја родио²⁴, и тако

²⁴ В. С. Караџић је рођен у западној Србији, језик је учио од својих предака који су говорили источнохерцеговачким дијалектом, као и у њиховој постојбини Дробњаку, иако се говор Тршића већ унеколико могао разликовати од онога говора који је био у употреби у Петњици и Дробњаку. „Вукови преци доселили су се у Тршић неких осамдесетак година прије појаве његовог првог Рјечника. Чак и под условима да су дробњачки досељеници у Јадру ’ускочили у празан простор’, тј. да се нијесу мијешали са досељеницима из других крајева, (што овдје свакако није био случај), тај период прилично је дуг и нове прилике би на лексцици морале оставити знатне трагове, јер се везе са старом матицом одржавају прилично тешко и нередовно, а многе ствари постепено се заборављају. То постаје нарочито значајно када се одређена личност издвоји из своје фолклорне средине и тако са њом прекине стални и непосредни контакт – а такав случај био је несумњиво са Вуком. Разумљиво је зато да су Вукови лексички извори били ограничени само

сам најприје од мајке и од оца научио говорити“ (Караџић 1818: VI–VII), (Истицања наша!)

3.3. И слједеће, што се, опет, може повезати са процесима изван Црне Горе, јесте **пројектовање исконструисане садашњице на (далеку) историју и прошлост**, тј. покушај фалсификовања језичких и историјских чињеница, историјског континуитета српског језика на просторима данашње Црне Горе. Као што се име босанске нације и језика (у помињаној *Повељи*) везује чак за име Херцега Стефана Косаче – херцега од Светога Саве, тако у Црној Гори у истом уџбенику „матерњег језика“ за први разред средње школе пише – да *Мирослављево јеванђеље* припада зетској редакцији (без и најелементарнијег појашњења шта би тај термин могао да значи и да покрива), из које се, потом, изводи „црногорски језик“, чиме покушавају да му придају карактер „историчности“. Међутим, *Мирослављево јеванђеље* представља најстарији сачувани споменик српскословенског језика, настало је (највјероватније) у цркви Светог Петра и Павла, задужбини Немањића, најпознатијој задужбини кнеза Мирослава, епископској цркви, па, како је и обичај, оваквим црквама се намјењивао овако монументални споменик (односно ктитор га је наручивао). Настало је на Лиму, дакле подручју које је тада припадало Хуму (а не Зети), потом Херцеговини све до Берлинског конгреса. Глигорије дијак је својом руком записао коме је јеванђеље посвећено: писано је за хумског кнеза Мирослава, сина Завидиног, брата Стефана Немање (који је и столовао у Благају, главном граду хумске области). Уз то, правопис Глигорија дијака припада новијем правопису, са ћирилским правописним тенденцијама (на основама којег је настао рашки правопис), а не архаичнијем (за који се користе термини зетско-хумски, хумско-босански, архаичнији правопис).²⁵ У новим „уџбеницима црногорског језика“ још се даље иде у импровизацију и ненаучност: „У зетском периоду развија се зетска (црногорска) редакција старословенскога језика. Најзначајнији представник те редакције и репрезентативно дјело тога периода јесте *Мирослављево јеванђеље*, настало у Котору 80-тих година XII вијека, а писала су га два писара – Зећанин/Црногорац Варсамелеон, који је написао главнину дјела, и Рашанин/Србин Глигорије, писар посљедњих двију страница. Црногорска/зетска редакција дефинише се као тип старословенскога језика изговорно прилагођен мјесноме језику преписивача из средњовјековне Зете. Из те редакције развиле су се касније и босанска и српска редакција старословенскога језика“ (Чиргић – Шушањ 2011). Тиме ретроактивно, све што је данас у саставу Црне Горе, покушавају подвести под „зетско“ потом „црногорско“, без обзира што се историјске чињенице и наука томе противе. Ништа од овдје написаног, једноставно, није истинито, што представља, или основно незнање и непознавање историјскојезичке проблематике (искључује чак и познавање обавезног и најпростијег школског приступа материји), или је посљедица кривотворења историјске и језичке истине. Смишљен је „термин“ „зетска редакција“, да би се ту силом подводило и трпало све што је везано за простор данашње Црне Горе. Уз то се, ни мање ни више, из ње изводе српска и босанска редакција, што са стварним језичким процесима нема благе везе.

на оне регионе из којих је потекао и оне у којима је боравио неколико година прије него што се Рјечник појавио. Црна Гора и Херцеговина из тих региона биле су искључене... Тек у другом издању Рјечника лексички материјал из Црне Горе заступљен је у знатној мјери... Тада су Дробњаџи били у Херцеговини, а Вук изразито истиче да у Црној Гори није 'имао никог позната' и због тога није никога ни 'назначио да купи пренумеранте' за прво издање Рјечника, у коме, да додам, и нема ријечи из Црне Горе“ (Петровић 1995: 38–40).

²⁵ О правописним тенденцијама на српском језичком простору, у склопу тога и на простору Зете видјети: Стојановић 2012.

Да не помињемо да се мијешају појмови правопис (правописне тенденције) и језик. Кад све то измијешате (још територијално дислоцирате споменик), можете долазити до каквих год хоћете конструкција. О произвољности термина зетско-хумски, хумско-босански правопис и сл., доста је писано (видјети: Стојановић 2011), а што се тиче споменичке грађе, може се, увидом у писано наслеђе, лако провјерити да сачувани споменици са подручја Зете немају одлике тзв. зетско-хумског правописа, већ одлике млађег рашког правописа, па је и термин зетско-хумски правопис (примијењен на споменике са подручја Зете) у том смислу неадекватан и неутемељен (Стојановић 2011).

Фалсификати у уџбеницима се и даље настављају, све апсурдније и промашеније, за што су доказ и новији уџбеници. У *Ћитанци за први разред гимназије* (Ћогурџић и др. 2015), у дијелу који је назван *Црногорска средњовјековна књижевност* (без образложења шта би то требало да значи, као да се самоподразумијева), између осталог, написано је: „Значајан споменик с краја XII вијека је ћирилички споменик, *Мирослављево јеванђеље*, преписиван у Котору од 1186. до 1190. године. Представља гранични споменик самосталног развоја **зетске књижевности** [...]. Писала су га два писара, на два правописа, зетскоме и рашкоме. Главни писар писао је зетским правописом и звао се Варсамелеон, а његов помоћник писар Григорије је писао рашким правописом... Дио који је писао Варсамелеон припада црногорској књижевности, док дио који је писао Григорије дијак припада српској књижевности. Григорије је био екавац, а Варсамелеон ијекавац“ (186–187). За црногорски школски систем није проблем (Напротив!) што ниједна од ових реченица није истинита, а од података који се дају тачно је да је *Мирослављево јеванђеље* споменик с краја 12. вијека и да је један од писара „Григорије“ (како је једном написано у рукопису), који се (не знамо зашто овдје није написано) потписао и са Глигорије и са Глигор (дакле два пута је Гл-). Посебно је питање новоувођење „термина“ „зетски правопис“, који (и да постоји као такав, а не постоји, поготово не у оном смислу како га покушава поставити „монтенегристика“) не би имао значаја за језик и његову структуру. Да се посебно не бавимо „тврђом“ да је један писар био екавац (Григорије), а други ијекавац (кога овдје називају Варсамелеоном, иако је то као име и доведено у питање и оспорено), која је, овако формулисана, потпуно и бесмислена и нетачна. (Треба само погледати литературу водећих слависта који су се бавили *Мирослављевим јеванђељем*, или погледати текст споменика).²⁶

Ово су само неки од показатеља, узети из једног уџбеника, који илустративно говоре о општем стању уџбеника и „литературе“ по којој уче „ђеца“ (а и „дјеца“) у Црној Гори.

3.4. Сљедеће у низу што такође повезује процесе у Црној Гори са претходним (на простору Хрватске и БиХ), тиче се **сврставања писаца** (идући у најдаљу историју) са територије садашње Црне Горе (а које су историјски припадале различитим просторима и формацијама), под црногорски језик и књижевност (без обзира на њихово опредјељење за српски језик, етнос, културу, и припадност истом).

---

²⁶ Након *Мирослављевој јеванђеља*, на ред долазе и сви остали споменици са простора данашње Црне Горе: „У писане споменике старе црногорске књижевности спадају и: *Иловичка крмчија* из XIII вијека, *Горички зборник* из XIV вијека, *Повијести о јерусалимским црквама* (наводи се као посебан споменик, иако је дио *Горичкој зборника*, Ј.С.), *Власћарева синџајма*, *Зборник њоја Драјоља*, *Окџоих* (само овако, Ј.С.), *Чуда блажене Микуле*, *Койшорски синџај*, *Будвански синџај*“ (187). Дакле, важно је само побројати називе и „стрпати“ под појам „црногорска књижевност“, „црногорски језик“..., неке податке измислити, ништа не образлагати, и на тај начин градити нову историју за новог човјека који не би требало да провјерава написано, већ само да усваја и да слијепо вјерује, без жеље да провјерава. И тако укруг.

Тако у часопису *Riječ* стоји да су „još u 16. vijeku a pogotovo u 17. i 18. *Paštrovske isprave* iz današnjeg (sic!!!) Crnogorskog primorja pisane na narodnom crnogorskom jeziku, da je vladika Vasilije Petrović pisao na crnogorskom narodnom jeziku sredinom 18. vijeka, da je Petar I Petrović Njegoš bio Vukov preteča u Crnoj Gori pišući svoje poznate Poslanice na čistom narodnom jeziku, da je genijalni Petar II Petrović Njegoš... svoja kapitalna djela napisao na crnogorskom jeziku. Pored Njegoša to su isto učinili dva njegova najznačajnija savremenika Stefan Mitrov Ljubiša i Marko Miljanov Popović. Crnogorskim narodnim jezikom pisali su i Peraštanin Andrija Zmajević, vojvoda Anto Daković, Vuk Vrčević, Stevan Perović Cuca, Marko Car, Luka Jovović, Novica Kovačević, Savo Vuletić... Ne želim nabrajati sve druge pisce koji su svoja djela pisali na crnogorskom jeziku.

U novije vrijeme to više nego uspješno rade Matija Bećković i Miro Vuksanović. Ova dva nesumnjivo velika pisca, jedan pjesnik i drugi prozaista, nadareni duhom malene Crne Gore, svoja vrhunska ostvarenja pišu upravo crnogorskim jezikom... Bez tog jezika u kome je pohranjena istorija jednog naroda i kojim je izrečena vizija kolektivne sudbine pitanje je da li bi Matija i Miro bili ono što jesu“ (Radulović 2009: 9–10).

Такође и на Okruglom stolu Rezultati i budući zadaci lingvističkih istraživanja u CANU (Podgorica, 9. februar 2011), Зорица Радуловић у свом излагању закључује: „Матијине и Мирове“ (мисли се на Матију Бећковића и Мира Вуксановића, Ј.С.) **мајке** (дајући њихова имена) су **Црногорке**, па Матијин и Мирон **језик мора бити црногорски**. Као поткрепљење „тврдњи“ да „Матија и Миро“ говоре црногорским језиком наводи се (податак) да су „Матија и Миро“ завршили црногорске школе, те су „пнешто заборавили и Матија и Миро“. „Своје лексичко богатство које су у својим дјелима изнијели Бећковић и Вуксановић дугују црногорском поријеклу, те је чудно, истакла је она (тј. Зорица Радуловић, Ј.С.), да се ова два писца 'не сјећају' свог наслеђа. 'Стога њихов језик мора бити црногорски, ма колико га они игноришу“ (Дан 2011: 13). И, ово нијесу појединачни случајеви, ово се уклапа у општу слику догађања на путевима „монтенегристике“.

(Н)овим замислима у Црној Гори покушава се да се свему што је настало на подручју садашње Црне Горе ускрати предзнак српског језика и књижевности (и да се подведе, силом, и без икаквог основа и смисла, под „црногорски језик“ и књижевност).

4. Мислимо да је ових неколико сегмената, из мноштва примјера, који се односе на пројекте нових језика (односно нових наименовања језика), илуструју како политика може да стави науку у своју службу, колико треба напора и фалсификата да се покуша сакрити (или прикрити) историја, језички идентитет и реалност, – и колико се томе, у ствари, одупиру структурни, генетски и комуникативни код језика – од којих се, ипак, не може побјећи.

Цитирана литература и извори

- Бабић 2016: Миланка Бабић, *Босански проблеми српског језика*, Јасен, Београд.
- Basara – Lingo 2007: *Djela srpskih i hrvatskih pisaca zavedena pod bosanski jezik* (autori: Andrea Basara, Mirsada Lingo), *Nezavisne novine Beta*, 09. 09. 2007.
- Bilješke 2002: Bilješke uz *Povelju o bosanskom jeziku (1)*, 12. oktobar 2002. godine, Вјесце Конгреса бошњачких интелектуалаца КВИ: Бошњаци и бошњачки језик, Уводничаг: Munib Maglajlić <http://vkbi.open.net.ba/>.
- Благојевић, 2011: Милош Благојевић, *Српска државност у средњем веку*, Српска књижевна задруга, Београд.
- Бојовић 2014: Драга Бојовић. Методе потискивања српског језичког идентитета у Црној Гори, *Српски језик и ћирилица. Основе српског идентитета*, Зборник радова, Књижевна задруга Српског народног вијећа, 26–32, Подгорица.
- З. Бојовић 2014: Злата Бојовић, *Историја дубровачке књижевности*, Српска књижевна задруга, Београд.
- Византијски извори 1959: *Византијски извори за историју народа Југославије*, Византолошки институт Српске академије наука и уметности, Посебна издања, Књига 7, Том II, Београд.
- Војводић 2010: Драган Војводић, *Кинијорска делатност Свјетлана Вукчића Косаче*, Зборник радова са научног скупа *Шћејан Поље и његове свјетлости кроз вјекове*, Свевиђе – Манастир Заграђе.
- Глушца 2004: Rajka Glušica, *Država daje snagu jeziku, U žiži*, Стногорска дијаспора, Centar za iseljenike 2004, интернет адреса: cgdijaspora@cg.yu
- Добрашиновић 1980: *Койишар и Вук*, приредио др Голуб Добрашиновић, Београд, Тршић, Рад, Вуков сабор.
- Ивић 1998: Павле Ивић, *Прејед историје српског језика*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци – Нови Сад.
- Ивић 2001: Павле Ивић, *Српски народ и његов језик*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци – Нови Сад.
- Екмечић 2011: Милорад Екмечић, *Дујо крејтање између клања и орања. Историја Срба у новом веку (1492–1992)*, Евро–Бунти, Београд.
- Еп. Јефтић 2010: Епископ Атанасије Јефтић, *О херцегу Стефану Косачи (1435–1466) и његовом њестаменију*, Зборник радова са научног скупа *Шћејан Поље и његове свјетлости кроз вјекове*, Свевиђе – Манастир Заграђе.
- ЗСНП 1/2011: *Зборник средњовековних ћирилских пољеља и писама Србије, Босне и Дубровника*. Књига 1. 1186–1321. Историјски институт Београд. Избори за српску истоју књ. 9, Тирилски извори књ. 1, Београд.
- Караћић 2001: Вук Стеф. Караћић, *О језику и књижевности III*, Просвета, Београд, 2001.
- Караћић 2001 (2): Вук Стеф. Караћић, *Грамајички и јолемички сјиси*, III/1, Просвета, Београд.
- Караћић 1818: Вук Стефановић Караћић, *Српски рјечник, истолкован њемачким и латинским ријечима. Скујио и на свејји издао Вук Стефановић*. У Бечу.
- Касториадис 1999: Корнелијус Касториадис, *Усион безначајности*, Градац, Чачак.
- Ковачевић 2009/2010: Милош Ковачевић, *Зашио је Вук изабрао баш ијекавицу*, Часопис за књижевност и културу Нова Зора, 24.
- Ковачевић 2003: Милош Ковачевић, *Српски језик и српски језици*, СКЗ – БИГЗ, Београд.
- Ковачевић 2007: Милош Ковачевић, *Србистичке шеме*, ФИЛУМ, Крагујевац.
- Kordić 2003: Snježana Kordić: *Mitovi jezičkih ideologa*, Књижевна република, Zagreb.
- Милосављевић 2000: Петар Милосављевић, *Српски филолошки програма*, Требник, Београд.
- Милосављевић 2007: Петар Милосављевић: *Идеја југословенсјива и српска мисао*, Књиготворница Логос, Ваљево.
- Нејлор 1996: Кенет Нејлор, *Социјалистички проблеми међу јужним Словенима*, Просвета, Београд.
- Новак 1967: Виктор Новак, *Вук и Хрваји*, САНУ, Београд.
- Окука 2006: Miloš Okuka, *Srpski na kriznom putu*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Istočno Sarajevo.
- Pupovac 2014, Milorad Pupovac, *Jezične ideologije, jezične politike i proizvođenje jezične netolerancije u postjugoslavenskim zemljama*, Зборник Института за српски језик САНУ II, *Српски језик и актуелна њијања језичке јолитике*, Београд.
- Петровић 1995: Драгољуб Петровић, *Школа немустојој језика*, Нови Сад.
- Поповић 2010: Марко Поповић, *Соко ірад наг Шћејан Пољем*, Зборник радова са научног скупа *Шћејан Поље и његове свјетлости кроз вјекове*, Свевиђе – Манастир Заграђе.
- Radulović 2009: Zorica Radulović, *Povodom jednog pitanja: Ima li što na crnogorskom?*, Riječ, nova serija br.1, Nikšić.

- Самарцић 2015: Биљана Самарцић, *Сџазама срџској рукојисној наслеђа Босне и Херцејовине*, Српско просвјетно и културно друштво „Просвјета“, Пале.
- Симић 1991: Радоје Симић: *О нашем књижевном језику*, НИП „Универзитетска ријеч“, Никшић.
- ССЗН 1982: Љубомир Стојановић, *Сџари срџски зајиси и најџџиси*, Српска академија нука и уметности, Народна библиотека Србије, Матица српска, Фототипска издања, Књ.1–6, Београд.
- ССПП 1929: Љубомир Стојановић, *Сџаре срџске џовеле и џисма*, Српска краљевска академија, књ. 1, Београд – Сремски Карловци.
- Сотировић 2009: Владислав Б. Сотировић, *Судбина дејџонске БиХ и Рејублика Срџска. Босански језик, Бошњаци и Босна и Херцејовина*, Нова српска политичка мисао. Часопис за политичку теорију и друштвена истраживања, Београд, 02. јул 2009.
- Стојановић 2011: Јелица Стојановић, *Пушевима срџској језика и ћирилице*, Матица српска – Друштво чланова у Црној Гори, Никшић.
- Тупа 2008: Наснија Муратаџић–Тупа: *О рјећницима као додацима књижевним дјелима*, Седми лингвистички скуп „Бошковићеви дани“, ЦАНУ, Подгорица.
- Halilović 1998: Senahid Halilović, *Bosanski jezik*, Sarajevo.
- Љогурџић и др. 2015: Љогурџић и др. *Љитанка за први разред џимназије* (Aleksandar Љогурџић, Milica Vukotić, Andrijana Deletić–Milačić), Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Podgorica.
- Шипка 2006: Милан Шипка, *Језик и џолићџика*, Београдска књига, Београд.
- ССПП 1929: Љубомир Стојановић, *Сџаре срџске џовеле и џисма*, Српска краљевска академија, књ. 1, Београд – Сремски Карловци.
- ССПП 1934: Љубомир Стојановић, *Сџаре срџске џовеле и џисма*, Српска краљевска академија, књ. 2, Београд – Сремски Карловци.
- ССЗН 1982: Љубомир Стојановић, *Сџари срџски зајиси и најџџиси*, Српска академија нука и уметности, Народна библиотека Србије, Матица српска, Фототипска издања, Књ.1–6, Београд.
(<http://www.jutarnji.hr/optuzba-iz-beograda--hrvati-svojataju-prvoslavnu-bastinu/1071971/>).